

Після бурхливого засідання затверджується реєстр у складі 42 тисяч чоловік (за іншими джерелами — 47 тисяч).

З Переяслава Богдан відразу вирушає до Києва. Там уже зібралася сила-силенна незадоволених. Звістка про складення реєстрів, отже, і про легалізацію панської влади над усіма, не включеними до списків, справила величезне враження. Стався справжній заколот. Богдан проявив при цьому непохитну рішучість і холонокровність та спробував заспокоїти народ. Він пообіцяв послати до короля нове посольство з додатковими вимогами.

Таким чином, Хмельницький сам змушений був підтримувати в народі думку про незадовільність Зборівського миру. Цьому сприяли й дії польського уряду.

* * *

У лютому 1651 року польське тридцятитисячне військо двома загонами рушило на Україну. Одним загonom командував гетьман Потоцький, другим — гетьман Калиновський*).

Почалася нова війна.

Серед перших жертв її був улюбленець народу — козацький полковник Данило Нечай. Втрата була дуже велика, але на зміну загиблому козацькому ватажкові прийшов інший, не менш любимий у народі і ще більш талановитий. Це був полковник Богун.

Гетьман Калиновський насамперед зайнявся спустошенням місцевості між Дністром і Бугом.

Богун вирішив до прибуття підмоги, якої він терміново зажадав від Хмельницького, затримати ворога у Вінниці. Залишивши у вінницькому монастирі невеличкий гарнізон, він рушив назустріч полякам.

Зустріч відбулася на річці, ще вкритій кригою. Козаки не витримали першого удару поляків і почали відступати, потім побігли. Польські жовніри з улюлюканням кинулися слідом за ними. Ніхто з них не звернув уваги на розкидану по кризі брудну солому. Але тільки поляки в різних місцях ступали на цю солому, крига під ними проламувалася. Виявилося, що Богун заздалегідь наказав зробити величезну кількість ополон, а коли вони затяглися тоненькою кригою, розпорядився прикрити їх соломою.

*) Обидва гетьмани були викуплені з татарського полону.

Все вийшло як не можна краще. Багато жовнірів і шляхтичів потонуло, багато було вбито козаками, що повернулися назад після удаваної втечі.

Богдан нетерпляче чекав своїх союзників-татар. Він посилав до Криму одного гінця за одним, просячи прискорити прибуття татарського війська. Але хан Іслам-Гірей, який взагалі зіграв у цій війні фатальну роль, відтягував обіцянками до того часу.

Під прапори Хмельницького знову стікалися звідусіль бійці, сповнені рішучості дати відсіч ляхам. В гетьмана зібралося велике — тисяч на вісімдесят — військо.

Польська армія, яка налічувала вже близько 100 тисяч чоловік, рушила до містечка Берестечка, розташованого на річці Стирі, недалеко від міста Дубно. Командувач авангарду Конецьпольський вважав, що ця позиція найвигідніша, бо можна було спертися на Берестецьку фортецю.

Саме в цей час до Хмельницького підійшли, нарешті, татари, і гетьман задумав ударити на польську армію під час її маршу до Берестечка. Але висланий для спостереження за діями Хмельницького Ієремія Вишневецький взяв у полон кілька козаків, і ті, злякавшись мордування, виказали цей план.

Ввечері 17 червня 1651 року військо Хмельницького зближалося з польською армією, що зайняла надійну позицію. В Богдана було близько 80 тисяч свого війська; чисельність татар визначається різно: від 20 до 100 тисяч чоловік. Очевидно, перша з цих цифр ближча до істини.

В перший день бою, 19 червня, бійці Хмельницького енергійно нападали на ворожі війська. Почалося, як звичайно, з джигітування та окремих герців, потім козаки спільно з десятима тисячами татар ударили на одне крило польського розташування, побили шляхту, але були відтиснені підоспілими жовнірами та німецькими найманцями. Поляки втратили в цій сутичці багато знатних панів.

Ніч пройшла тривожно. Ранком другого дня військо противника знову вишикувалися на рівнині. О третій годині дня Ієремія Вишневецький повів в атаку вісімнадцять коругів. Вишневецького підтримали полки Конецьпольського. Слідом за ними і вся польська армія перейшла у наступ. Польська артилерія осипала позицію татар і козаків градом ядер. Козаки, які на правому фланзі подалися було назад, відкинули в центрі найману німецьку піхоту. Поляки билися з небувалою

досі запеклістю, і важко було сказати наперед, на чиєму боці буде остаточна перемога.

В цей момент Іслам-Гірей несподівано залишив свій спостережний пункт і, супроводжуваний всіма мурзами, поскакав з поля бою. Помітивши це, вся татарська орда кинулася навтьоки, залишаючи свої гарби з награбованою здобиччю, пораних, хворих і мертвих.

Пізніше хан заявив, що на нього і на його військо напав великий страх, викликаний лютим натиском ворога і, особливо, гарматним вогнем. Найімовірніше ж те, що тут не обійшлося без заздальгідь обдуманой, за домовленістю з поляками, зради. Але так чи інакше, лівий фланг позиції козаків опинився відкритим, і польські корогви почали заходити в тил козакам. Хмельницький з кіннотою кинувся туди, аби закрити прорив, та вже не зміг пробитися вперед у сум'ятті, що зчинилося.

Тоді Богдан круто повернув коня і в супроводі кількох козаків поскакав слідом за ханом. Очевидно, він сподівався з допомогою особистої розмови умовити хана повернутися на поле бою. Проте Іслам-Гірей не тільки не припинив поспішного відступу татар, але й не відпустив із своєї ставки Хмельницького, зробивши його фактично своїм бранцем.

Зникнення Хмельницького, природно, справило деморалізуюче враження на його військо. Полею бою заволоділи поляки.

А втім, козаки відступили у відносному порядку. Полковник Джеджалій, що прийняв на себе командування, відвів армію на нову позицію. За ніч козаки викопали з трьох боків її окопи і виставили зчеплені вози. З четвертого боку позицію прикривало глибоке болото.

Поляки вирішили взяти в облогу новий козацький табір. З усіх боків долетіли в нього ядра і кулі. Козаки спробували були відповідати вогнем, але їхня артилерія була значно слабша від польської.

Становище обложених день у день ставало критичнішим. На вузькому просторі було сковано багато десятків тисяч людей. Болото, яке прикривало тил обложених, тепер перешкоджало їх відступові. В одну з перших ночей облоги козаки зуміли перебратися через нього, проявивши надзвичайну винахідливість. Вони розклали свої списи по болоту по п'ять разом, на відстані шести вершків один від одного, причому кінці списів дотикалися, і утворювався один суцільний ряд.

Потім козаки почали перекочувуватися по списках, перевертаючись з боку на бік; останні козаки, вибравшись на тверду землю, якось перетягли за собою всі списи.

Але поляки посилили спостереження, і повторити цю операцію більше не вдалося.

В козацькому таборі дедалі настійніше лунали голоси про безнадійність опору. Та маса з цим не погоджувалася. Треба було шукати іншого виходу. І замість Джеджалія начальником був обраний загальний улюбленець Богун.

Богун провів чергову успішну вилазку, але вона не вплинула на загальне становище. Тоді він вирішив загатити болото, збудувати греблю та провести по ній козаків. Кидаючи в трясовину намети, кожухи, мішки, сідла, попони, козаки зробили три греблі і вночі почали переправлятися. Богун чудово організував цю ризиковану переправу, збив загін Ляндскоронського, що патрулював по той бік болота, і на ранок зумів вивести з болота значну частину козаків і артилерії. Але тут сталася катастрофа.

Ті, що не встигли переправитися і не знали плану переправи, вирішили, що старшина залишила їх напризволяще, і майже всі разом кинулися до гребель, топчучи і скидаючи одні одних у трясовину. Марно Богун намагався заспокоїти людей, запевняючи, що вони будуть переправлені. Паніка тривала.

Тоді поляки вдерлися в беззахисний табір і почали рубати збожеволілих від страху людей. Пізніше польські шляхтичі вихвалялися, що в них аж руки боліли — стільки народу вони порубали.

Але не всі козаки були захльоснуті панікою. Багато з них мужньо зустріли смерть.

У той час як поляки правили свою криваву тризну, 300 козаків засіли на невеличкому острівці і стійко відбивали всі атаки вдесятеро сильнішого ворога. Всі пропозиції здатися козаки гордо відкидали. Нарешті, в живих лишився тільки один козак. Він забрався у човен і три години відбивався простою косою. Король обіцяв йому життя, але він не прийняв цього дару. Прострілений 14 кулями, він захищався доти, поки його не проколов ворожий спис.

В час, коли відбувалася невдала сутичка під Берестечком, на всьому просторі Речі Посполитої йшли народні

заворушення. Велике заворушення мало місце в Познані, де польські селяни спробували піти за прикладом своїх українських братів, що не хотіли більше терпіти панське ярмо. Заворушення відбулося і в прикарпатських районах (недалеко від Кракова). Тут на чолі руху став молодий зубожілий шляхтич Костка. Це була людина трохи авантюристичного складу, що видно хоч би з того прийому, до якого він вдався. Вкравши королівську грамоту на ім'я якогось Наперського, що дозволяла провадити вербування війська, він з цією грамотою, обіцяючи до того ж допомогу Хмельницького, почав скликати народ на боротьбу проти шляхтичів. Змучені польські селяни почали стікатися до нього, але дуже скоро на Наперського-Костку напали польські драгуни, і він був узятий у полон.

Тут він проявив неперевершену мужність. Як повідомляє один історик, «Наперського катували, прив'язуючи ногами до підмостків, а руками до стелі, витягували суглоби, потім припікали свічками боки та бризкали сіркою на груди... Присудили посадити його на кіл... Коли він побачив знаряддя своєї майбутньої страти, всі помітили, що жах відбився на його обличчі, проте, він опанував себе і швидкими, твердими кроками пішов на люту смерть, наче такого роду смерті він завжди і давно вже чекав для себе».

Після подій під Берестечком заворушення, що почалися по всій польській державі, почали згасати.

Тимчасом король з головними польськими силами вирушив з Берестечка на Кременець. Але навіть у цей важкий момент український народ не схилив голову перед загарбниками. Присуваючись вглиб країни, польська армія зустрічала запеклий опір населення.

Так, Україна, втративши своє військо і вожда, опинилася в критичному становищі. Проте український народ знову проявив свою непохитну рішучість і далі добиватися незалежності, своє горде прагнення до іншого, кращого життя.

У ці тяжкі часи на політичній арені знову появився Богдан Хмельницький, що врятувався з татарського полону. Організаційний геній його тепер проявився в усій повноті. По всій країні поширювалися універсали, в яких говорилося, що доля зрадлива: сьогодні вона прихильна до поляків, завтра може повернутися до них спиною. Відновімо війну, закликав гетьман, і ми повернемо собі з верхом усе втрачене.

Це були слова, що їх прагнуло почути українське населення.

«Плодовита матка козацька, Україна, відродила козацтво, наче й не було Берестецької поразки», — зауважує один літописець.

Хмельницький зумів внести твердий порядок в організацію людських потоків, ще раз викинутих на боротьбу з ворогами «плодовитою маткою козацькою». Кипуча енергія Богдана запалювала його помічників, наповнювала всіх вірою в перемогу.

У цей час сталася подія, що ще більше розлютила український народ і показала інтервентам, яка велика та сила опору, що їй їм доведеться подолувати.

Головні польські сили підійшли до невеличкого міста Триліси, де засіло кілька сот козаків і жителів. Гетьман Потоцький зажадав, щоб обложені відкрили перед поляками міську браму, обіцяючи милостиво поставитися до населення. Трилісці відповіли на це насмішками над польським військом. Тоді польсько-німецькі загони пішли на штурм і після довгої, лютої сутички, коли навіть жінки і діти билися проти штурмуючих, місто було взято. Ніхто з дорослих не здався живцем. Розлючені жовніри і рейтари розбивали немовлятам голови об стіни.

І ті з них, в кого бундючність не відібрала ще здатності розбиратися в подіях, зрозуміли: на Україні почалося найстрашніше, що тільки може зустріти завойовник, — народна війна.

Ховаючись у лісах та ярах, партизани робили блискавичні наскоки на ворога, відбивали в нього провіант, захоплювали полонених, знищували тих, що відстали чи відбилися від війська. І шляхтичі, що пішли «довершувати війну», побачили, що нова, найстрашніша війна лише починається. Справджувалися слова Хмельницького про мінливість фортуни.

Ще недавно польським панам здавалося, що довершити розгром України — річ дуже проста, але тепер кожний наступний день переконував їх, що добитися цього не тільки не легко, а мабуть і зовсім неможливо.

Хмельницький ясно бачив, що народ з новою силою піднімається на боротьбу, і під прикриттям партизанської війни, що затримувала поляків, з гарячковою поспішністю формував у Білій Церкві нову армію. В Прилуках військо формував невтомний Богун, який суперничав з гетьманом своєю енергією і розпорядливістю.

Тверезо оцінюючи обстановку, Богдан, звичайно, не міг бути спокійний. Він не впадав у розпач, але не міг і недооцінювати небезпеку.

Ресурси країни були підірвані. Україна буда страшенно спустошена. Прикордонні області перетворилися майже на пустелю.

Безперестанні бої і насильства солдатів, голод і пожежі змусили навіть найтерплячіших залишити свої хати. Цілими юрбами йшов народ до Російської держави.

Влада Хмельницького, хоч і утвердилася, але далеко не досягала вже колишньої повноти. То тут, то там партизанські ополчення обирали собі отаманів і не хотіли визнавати Хмельницького. Навіть у найближчому оточенні гетьмана не все було гаразд. Єдності не було і тут. Частина старшини стояла за мир з Польщею, частина вважала за краще віддатися під владу будь-якої іншої держави. Хмельницький опинився в дуже складній обстановці.

Все це привело Богдана до думки про потребу добитися нового перепочинку, під час якого можна було б привести в порядок розладнану державну машину. І він направив до Потоцького листа з пропозицією про переговори.

Посилення козацької армії, яка спиралася на сильну на той час фортецю Біла Церква, партизанська війна, продовольчі труднощі, — все це спонукало Потоцького погодитися на переговори.

На початку вересня до Білої Церкви прибули польські комісари: незмінний Адам Кисіль, який знову очолював делегацію, і з ним ще троє делегатів. Вони привезли такі умови миру: розрив з Кримом, встановлення реєстру в розмірі 10 тисяч чоловік, обмеження самостійності козацької області Київським воєводством. Таким чином, усі, хто не потрапив до реєстру і проживав за межами Київщини, природно, поверталися під владу панів.

Після палких суперечок польські делегати домовилися з Хмельницьким і козацькою старшиною про такі пункти нового мирного договору: 1) Реєстр встановлюється в 20 тисяч чоловік; 2) Реєстрові можуть проживати тільки в Київському воєводстві; 3) Шляхта вступає негайно у володіння своїми маєтками по всій Україні, але не стягає з селян податей до закінчення складання нового реєстру (на що давалося три місяці); 4) Православна релігія залишається при стародавніх правах своїх; 5) Хмельницький повинен розірвати союз з тата-

рами та відмовитися від самостійних переговорів з іноземними державами; 6) Гетьман запорозький підлягає польському коронному гетьманові; резиденцією його є, як і раніше, Чигирин.

Що означав Білоцерківський договір для України? Знищення церковної унії та збільшення реєстру до 20 тисяч чоловік — ось два здобутки порівняно з тим, що мало місце перед повстанням. Порівняно ж з умовами Зборівського миру, це був величезний крок назад. Україна втрачала свою незалежність, знову ставала польською провінцією. Народ повертався у колишнє підневільне становище... І це після трьох років боротьби!

Коли Зборівський мир був недовготривалим, то Білоцерківський не мав ніяких шансів на успіх. І все-таки Хмельницький не бачив іншого виходу, як погодитися на тяжкі й принизливі умови цього договору.

Надійних союзників у Хмельницького не було, а власними силами Україна не могла тепер справитися з противником. Козаки втратили під Берестечком всю свою артилерію. Наближалася холодна пора року, яка збільшувала труднощі, а до того ж частина старшини, очолювана полковником Гладким, відкрито й гостро виступала проти гетьмана. Отже, треба було за всяку ціну добитися перепочинку, щоб урегулювати всі труднощі.

І Хмельницький погодився виїхати в польську ставку, щоб особисто підписати там договір. Чимало зусиль коштувало йому, мабуть, примусити себе до такого приниження, але Богдан завжди робив те, що вважав за потрібне робити в ім'я інтересів українського народу.

Проте, простий народ думав інакше. Ще в Білій Церкві, коли стали відомі статті нового договору, величезний натовп оточив замок і буквально штурмував його.

— Ти, гетьмане, себе і старшину рятуєш, — репетували селяни, — а нас і знати не хочеш!.. Віддаєш нас, бідоласних, на муки під киями, батогами, на палях та на шибеницях!..

Обурення цих змучених людей було справедливе, але не менш справедливими були й дії Хмельницького, який ширше дивився на речі і бачив непідготовленість країни до негайного відновлення боротьби.

18 вересня 1651 року в ставці Потоцького був підписаний так званий Білоцерківський мир.

Білоцерківський договір був останньою політичною акцією Миколи Потоцького: 29 вересня він помер.

Наступником Потоцького став польний гетьман Калиновський.

* * *

Білоцерківський договір, давши перепочинок основним силам польського короля і Хмельницького, в той же час не припинив партизанської народної війни.

Польські пани, в'їжджаючи у свої володіння, знову натрапляли на запеклий опір селян. Цілу зиму тривали криваві сутички. Селяни закопували в землю своє добро, підпалювали хати, міщани забивали дошками свої будинки і втікали в укріплені місця, звідки нападали на своїх споконвічних ворогів. Волелюбний український народ знову вступив у боротьбу проти польських гнобителів.

Зупинити цю боротьбу було важко, та Хмельницький зовсім і не збирався робити цього. Народні маси, що билися з панами на свій страх і ризик, однаково не склали б зброї, а тільки б відвернулися від вождя, що втратив би в такому разі їх довір'я.

І Богдан робить остаточний вибір: він відмовляється від спроб досягти компромісу з Річчю Посполитою, віддає перевагу добрій війні з панами перед лихим миром з ними і звертає всі зусилля на найшвидше возз'єднання з Російською державою.

Пішовши на тяжкий і принизливий Білоцерківський мир тільки в силу гіркої необхідності, гетьман горів бажанням швидше анулювати його. Тільки закінчилася зима, як Богдан кинув клич до боротьби.

«Беремо до уваги, — писав він в універсалі від 24 березня, — що ляхи як і раніше чинять нам кривду і вже чимало військових козаків безвинно закатували й згубили і до того примушують працювати на себе не тільки в будень, а й у свято, і важко тепер нам забути, що ми недавно були вільні, і звикати працювати на тих панів, над якими ми самі панували, ми вважаємо, що прийшов слушний час вирватися нам з неволі, бо ляхи самі не знають, що роблять, і через свою безмірну зухвалість хочуть самі себе згубити, а нам життя дарувати. Оповідіаємо, щоб усі, навіть кожна посполита людина, — були готові до війни та приготували життєві запаси до Великодня, а після Великодня будуть розіслані мої універсали, по одержанні яких потрібно другого дня виступати на місце,

призначене мною для обозу. Але ніхто не має права рушити без моєї вказівки, щоб не дати ляхам приводу до порушення миру з нашого боку, чого вони тільки й хочуть».

Універсал цей характерний і тим, що звернутий до всіх посполитих, і тим, що закликає він на боротьбу в ім'я економічних («примушують працювати на себе») і соціальних («ми недавно були вільні і над тими панамі самі панували») принципів. Цікава й остання фраза універсалу, в якій підкреслюється потреба дисципліни та єдиновладдя.

Універсал від 24 березня знову привернув до Богдана народні серця. Окремі партизанські струмки почали вливатися в широке русло нового повстання.

Але перш ніж відкривати військові дії проти поляків, Богдан вирішив урегулювати одне питання, що становило для нього як державний, так і особистий інтерес.

Уже давно дочка молдавського господаря Лупула була просватана за Тимофія Хмельницького. Лупул явно не хотів цього шлюбу, всіляко зволікав з ним, а під час берестецької кампанії відкрито шкодив козакам. Шлюб Тимофія з красунею Домною-Розандою сприяв би, на думку Богдана, підпорядкуванню Молдавії політичному впливу козацького гетьмана; разом з тим це був принагідний шлюб для роду Хмельницьких, які поріднилися б таким шляхом із справжньою знаттю.

Побачивши, що зволіканню Лупула не буде кінця, Богдан звелів переказати йому:

«Сосватай, господарь, дочерь свою с сыном моим, Тимофеем, и тебе добре буде, а не выдаси — изотру, изомну и останку твоего не останется и вихрем прах твой размечу по воздуши».

Лупул кинувся по допомогу до поляків. І Калиновський з тридцятитисячною армією зайняв позицію на березі Бугу, поблизу від міста Батого, аби перепинити Богданові шлях на Молдавію.

Довідавшись про це, гетьман направив проти ворога сина свого, Тимофія, з козацьким військом, підсиленням 20 тисячами татар.

20 травня 1652 р. Тимофій Хмельницький разом із своєю армією появився перед польським табором. Незважаючи на свою молодість, він був уже досить досвідченим воєначальником; як людина великої особистої хоробрості й сили, він здобув пошану і симпатію козаків.

Удаваною втечею Тимофіївi вдалося заманити польську кінноту у пастку та розбити її. Це була лише окрема поразка, але вона тяжко відбилася на настроєві польського війська. До того ж ні жовніри, ні командири не любили Калиновського і в усьому обвинувачували його. В таборі почалася паніка: дехто почав самовільно відступати. Замість того, щоб спробувати ліквідувати паніку та заспокоїти збентежених людей, розлючений Калиновський наказав артилеристам стріляти по неслухняних. Розгорівся справжній міжусобний бій. Тоді козаки і татари з усіх боків ударили на табір.

— Гей хлопці! — гукав полковник Золотаренко. — Не мордуйте, дурно рубаючи ляхів: голими руками їх візьмемо. Отепер, братці, помстимося за кривду нашу берестецьку!

Помста за Берестечко! — такий лозунг цього дня.

З навколишніх сіл прибігали селяни. Вони ловили й добивали шляхтичів. «Оце вам за Берестечко! Оце вам за Триліси! Оце вам за унію! Оце вам за стації!» — примовляли вони при цьому.

Сила-силенна поляків загинула в цьому бою. Загинув і старий гетьман Калиновський. Його відрубану голову козаки переслали Богданові.

Батогський розгром повернув Молдавію під владу Хмельницького і значно ослаблював військові сили Польщі.

Всього лише кілька місяців тому польська шляхта гадала, що непокірну Україну, нарешті загнuzдано. І раптом все так дивно змінилося. Пани знову — в який раз! — залишали свої маєтки і спішно виїжджали до Польщі, а селяни і міщани нападали на тих, що не встигли ще виїхати і зганяли на них свою злість.

Молдавський господар Лупул поспішив видати свою дочку за Тимофія. В Яссах було відсвятковане бучне весілля, і «молоді» виїхали до Чигирина.

Так минув 1652 рік. Успіхи, досягнуті Хмельницьким у цьому році, майже звели до нуля все те, чого добилися поляки після Берестечка. Було ясно, що жодна із сторін не може без втручання якоїсь нової, могутньої сили здобути вирішальну перемогу. Але ніхто не хотів відступати, і наступного року вибухнула нова війна, найгірша з можливих, війна на виснаження, в якій противники судорожно напружували останні зусилля.

Навесні 1653 року на Україну вторглися 12 тисяч добірного польського війська. На чолі цього війська стояв кращий полководець Речі Посполитої Чарнецький. За короткий строк Брацлавщина була спустошена до останку, Прилуки, Линці, Липовець були спалені. Польські жовніри умуштровували всіх жителів, не милуючи навіть немовлят. Україна ще не бачила такого звірства.

Похід Чарнецького зупинив Богун. З загоном, втрое слабшим, ніж у польського гетьмана, він замкнувся в замку Монастирище і героїськи відбивав звідти люті атаки поляків. Вичерпавши всі свої можливості й сили, Богун вибрався із засідки, зайшов з жменькою сміливців у тил штурмуючим і викликав серед них страшенну паніку. Уявивши, що це наближається Хмельницький з головними силами, поляки кинулися навтьокі.

Але експедиція Чарнецького була лише призвісткою загального наступу поляків.

Ян-Казимир, що став тепер лютим ворогом Хмельницького, знову взяв на себе верховне командування армією, і семидесятитисячне військо, в складі якого було до 30 тисяч найманої німецької піхоти, рушило вглиб України.

У Хмельницького було 60 тисяч війська (з них 9 тисяч запорожців) та ще ненадійна татарська орда. Богдан знову видав універсал про загальну мобілізацію. Але цим разом уже не всі корилися гетьманові. Не було колишнього запалу, та й п'ятилітня війна знекровила країну.

Серйозність становища ще посилилася тим, що трансільванський князь Ракочі, який весь час підтримував контакт з Хмельницьким, раптом змінив орієнтацію і напав на молдавського господаря Лупула. Лупул подався до Чигирина — багати про підмогу.

Гетьманові було над чим задуматися: потрібно було напружити всі сили, щоб відбити польську навалу на Україну, а тут ще треба рятувати Лупула. Нарешті, рішення було прийняте. Тимофій з двадцятьма тисячами козаків форсованим маршем вирушив до Молдавії, а Богдан відтягнув головні сили від кордонів і намагався переговорами виграти час. Очевидно, зважуючись на експедицію Тимофія, ризикованість якої він чудово розумів, Богдан прагнув запобігти захопленню ворогом величезних багатств Лупула, які могли бути використані

польськими панами для створення нових загонів німецьких найманців.

Тимофій діяв як досвідчений полководець, але перевага сил була на боці ворога. Козаки засіли у Сучаві — добре укріплений фортеці на березі Серету, і послали до Богдана гінця з просьбою поспішити їм на допомогу. Але гетьман спізнився: одне з ворожих ядер влучило Тимофіїв в ногу, і через чотири дні він помер від зараження крові.

Звістка про поранення сина тяжко вразила Богдана. Він розіслав три універсали, закликаючи козаків іти рятувати Тимофія. Дехто відгукнувся на цей заклик, прийшли навіть дві тисячі донських козаків. Але з такими силами не можна було розбити польсько-угорські війська. Тоді Хмельницький вирішив сам з головними силами йти на допомогу синові.

Козацьке військо рушило в Молдавію, але по дорозі зустріло траурний кортеж.

Старий гетьман припав до синового тіла, довго дивився йому в обличчя і, не проронивши ні сльозинки, вимовив:

— Дяка богів! Мій Тиміш помер, як козак, і не дістався в руки ворогам...

Тимчасом армія Яна-Казимира зайняла позиції під Кам'янцем, між ріками Дністер і Жванець. Наближався час генерального бою.

З проникливістю високоталановитого полководця Хмельницький розробляє далекосяжний план дій.

Польська армія дуже сильна: крім шляхти і жовнірів, у складі її — 30 тисяч німецьких і 10 тисяч угорських солдатів. Атакувати її безрозсудно: козаків значно менше, серед них залишилося небагато досвідчених бійців, та й озброєння в козаків значно гірше. І Богдан будує план на іншому: він умовляє Іслам-Гірея послати орду в тил польської армії.

Довгим ланцюжком простяглися татарські загани до самого Львова, грабуючи, спалюючи села, забираючи в полон населення і — що найголовніше — порушуючи комунікації поляків та не допускаючи підвезення провіанту.

Поляки не відразу зрозуміли всю підступність цієї тактики. Вони і далі стояли на місці, чекаючи нападу козаків. Але під впливом морозів, що почалися, та швидкого вичерпання продовольчих запасів у польському таборі почався розлад.

Між панами розгорілися звичайні чвари. Угорці покинули табір, посидаючись на свою непідготовленість до холоднеї. Польське військо тануло з кожним днем. А тут ще 28 листо-

пада в таборі виникла паніка: шляхтичі і жовніри, не слухаючи ніяких умовлянь, цілими групами втікали звідти.

Польський король змушений був визнати, що проект «священного походу» проти Хмельницького провалився. Але він вдався до випробуваного засобу: зв'язався з татарським ханом і, давши йому велику суму грошей, добився не тільки миру з ним, а й укладення союзу. Висунуті ханом умови зводилися до відновлення данини татарам та до надання їм права безперешкодно грабувати по дорозі назад землі Речі Посполитої. Для козаків хан вимагав відновлення Зборівського договору.

Король погоджувався на все — він не без підстави побоювався значно гіршого фіналу. Хмельницький же рвав і метав, умовляв Іслам-Гірея зачекати, обіцяючи йому більше вигод. Але все було марно. Знову, як під Зборовом, довелось задовольнитися половинчастим результатом.

Сумний і гнівний повернувся гетьман до Чигирина. Син загинув, поляки врятувалися з пастки, стогін і плач повисли над рідною країною.

Шість років безперервних воєн і повстань, каральних експедицій, неврожаїв і татарських наскоків не пройшли безслідно. Україна була спустошена.

Сухі цифри тодішніх переписів показують страхітливую картину занепаду цієї країни. Раз у раз переписувачі зазначали: «всі жителі, що залишилися, померли з голоду», або «підданих забрано до Орди», або ще «жителі розбіглися».

Хмельницький все це бачив і глибокий смуток обіймав його душу. Розумом і серцем прагнув він дати відпочинок змученій країні, вивести її із смуги кривавих спустошень.

11

Хмельницький ясно усвідомлював, що для України тісний союз з Московією є життєвою необхідністю. Він розумів, що тільки об'єднавшись з Росією, можна покласти край польському володарюванню.

Чим далі розвивалося повстання, тим очевиднішою ставала необхідність такого об'єднання.

Спроба створити автономну козацьку Україну в рамках Речі Посполитої (Зборівський мир) не вдалася. Щоб бути «рівними» з поляками, українцям треба було б стати католиками та спольщитися. Потреба цілковитого і остаточного розриву з Річчю Посполитою була ясна для всіх, кому дорога була свобода рідного народу.

Та й які перспективи відкривалися перед Україною, якби вона й далі перебувала в складі Речі Посполитої? Польська держава, якій залишалося відтоді ще півтора століття існування, була по суті вже загнаним організмом.

Маркс зазначав, що могутнім засобом швидкого розвитку всякої країни є політична централізація. Але польська держава являла собою безприкладний в історії зразок децентралізації. Національні інтереси не могли заслонити в очах польських шляхтичів їх особистих інтересів. Землеробство не могло розвиватися, внаслідок нестримної експлуатації селян, промисловість лишалася на рівні ремесла, бо панський гніт глушив усякі прояви ініціативи. Якби Україна залишилася в складі польської держави, її продуктивні сили були б вкрай ослаблені.

Що ж залишилося робити?

Прийняти підданство Туреччини? Але розбіжність національних і релігійних інтересів з «басурманами» була така велика, що, звичайно, ніхто на Україні не міг серйозно думати про це підданство. До того ж з економічного і політичного погляду приєднання до Туреччини нічого радісного Україні не обіцяло.

Орієнтуватися на союз з Кримом? Але це був би тільки тимчасовий союз, що випливав з воєнної обстановки і не ставив би перед собою ніяких інших цілей. Між Україною і Кримом, що його радянський історик О. Барабой влучно назвав «піратською державою», не було ніяких внутрішніх зв'язків. Та і цей суто воєнний союз виявився ненадійним і мав стільки сумних наслідків, що поглиблювати його нікому й на думку не спадало.

Залишалося тільки одне — добитися приєднання до Російської держави.

Для категоричності прийняття цього рішення надзвичайно багато важив безпосередній досвід самої війни, ті політичні уроки, що їх дали широким масам українського народу і козацькій старшині події 1648—1654 років.

У постанові журі (в складі товаришів Сталіна, Кірова і Жданова) щодо конкурсу на кращий підручник з історії СРСР говорилося: «...Перед Україною стояла тоді альтернатива: або бути поглинутою панською Польщею і султанською Туреччиною, або перейти під владу Росії... Друга перспектива була все-таки найменшим злом».

З цим класичним визначенням перекликаються документи епохи, де крізь палкі, часом не зовсім послідовні міркування

пробивається ясне розуміння висловленої тут основної думки. Козаки, які йшли в Росію, пояснювали, що роблять це тому, що вони «от ляхов и от татар пропали, татаровя де их емлют да в Крым водят, а ляхи де их секут».

Але крім зазначених міркувань було ще багато інших мотивів на користь з'єднання в єдиній державі з руським народом. Серед цих мотивів найголовнішими були тісна племінна спорідненість, спільність релігії, живий зв'язок у мові, народній поезії, живописі, архітектурі.

Силою обставин єдність історичного розвитку обох братніх народів була порушена. Проте, витруїти глибинні, органічні зв'язки між «Малою» і «Великою» Руссю нікому не вдавалося. Вони владно заявляли про себе, особливо в критичну годину, коли треба було обирати шлях на століття наперед.

Ці тісні зв'язки завжди підтверджувалися і зміцнювалися в реальному історичному досвіді. Протягом століть обидва народи боролися пліч-о-пліч проти татар, і спільна небезпека, природно, сприяла їх згуртуванню.

Авангард козацтва — запорожці були побратимами донських козаків, зачинателями цієї своєрідної формації. Тільки в першій половині XVII століття донське і запорозьке козацтво провело 15 спільних походів проти турків і татар. У 1638 році до гетьмана Острянина перейшов загін донських козаків під командою отамана Путивлеця.

Переселення жителів з України до Росії відбувалося досить часто. У 1638 році на територію Московської держави переселився Острянин з кількома тисячами козаків. Поряд з цим, до руської землі часто тікали селяни, і Москва ніколи не видавала українських втікачів. У період 1648—1654 р.р. російський уряд заклав свої кордони перед польською шляхтою, що втікала від народного гніву, але тримав їх відкритими для українського населення.

У 1651—1653 роках, коли на Україні лютував голод, Російська держава допомагала їй хлібом.

Таким чином, споконвічні зв'язки між російським та українським народами, випробувані різноманітними подіями в процесі політичного життя обох народів, множилися і міцніли. І в момент, коли український народ стояв на історичному роздоріжжі, ці зв'язки відіграли вирішальну роль у дедалі настійнішому потягові до об'єднання з Російською державою.

Для Москви, в свою чергу, перспектива приєднання до неї України з багатьох міркувань була дуже привабливою. Таке

приєднання розширило б її кордони, ослабило б давнього її ворога — Польщу, оточило б російського царя ореолом захисника православної віри і руської народності.

ЦБезпосередні переговори Хмельницького з Москвою почалися ще в 1648 році, коли гетьман, відразу ж після Корсунської битви, послав цареві листа з пропозицією про союз проти Польщі, заявляючи: «Желали бы есми себе самодержца-государя такого в своей земле, как ваша царская велеможность». З причин, про які мова йшла вище, московський уряд стримано поставився до цієї пропозиції.

Приблизно через рік, у травні 1649 року, Богдан надіслав цареві з чигиринським полковником Вешняком другого листа аналогічного змісту. В 1650 році він відрядив до Москви посольство Михайла Суличича, наступного року — Семена Савича і Лукіяна Мозиря.

У березні 1651 року, незадовго перед Берестецькою битвою, Хмельницький написав московському бояринові Борису Морозову листа, в якому просив його, використавши наявне до нього з боку царя довір'я, поклопотатися про прийняття України в московське підданство.

Навесні 1652 року гетьман знову писав Олексієві Михайловичу:

«Пожалей нас, государь православный, умилосердись над православными божьими церквами и нашею невинною кровью. Ничего не исполняют поляки, что с нами постановили... Со слезами просим твое царское величество: не дай, великий государь, клятвопреступникам и мучителям разорить нас до конца; прими нас под свою крепкую руку».

Цього листа відвіз до Москви полковник Іскра.

У грудні 1652 року Богдан відрядив з цією ж метою до Москви одного з найбільш впливових представників козацької верхівки, військового генерального суддю Самійла Богданова (Зарудного). Це посольство було прийняте в Москві дуже милостиво і стало ще одним щаблем у справі зближення обох народів.

У серпні 1653 року московський гонець Іван Фомін більш-менш твердо заявив Богданові, що незабаром має бути виданий царський указ про прийняття України у підданство.

Хмельницький докладав усіх зусиль, щоб довести переговори про приєднання до бажаного кінця. У березні 1653 року він відрядив до Москви посольство Кіндрата Бурляя з Силуя-

ном Мужилівським, у серпні — Герасима Яковлева (за іншим написанням, Яцкевича).

Лист, надісланий з Яковлевим, був написаний настійливіше й енергійніше, ніж усі попередні:

«И мы, Богдан Хмельницкий, гетман войска Запорожского и все войско Запорожское иному неверному царю служить не хотим, только тебе, великому государю православному бьем челом, чтобы твое царское величество не оставлял нас. Король польский со всею силою лятцкою идет на нас, погубити хотят веру православную, церкви святые, народ православной христианский из Малые сея России». Богдан просив допомоги — «только скоро явити нам милость свою».

Одночасно з надсилкою цареві згаданого листа Хмельницький, який скрізь шукав підтримки, адресується до патріарха Никона. Він пише йому два листи (9 і 12 серпня), просячи патріарха поклопотатися перед царем про подання військової допомоги та про прийняття України в рӯське підданство.

Врешті-решт Богданова наполегливість і — що найголовніше — сама логіка подій привели до мети: російський уряд вирішив прийняти Україну в своє підданство.

* * *

Ще в лютому 1651 року в Москві був скликаний Земський Собор, на якому обговорювалося питання про прийняття України в російське підданство.

Собор не розв'язав цього питання повністю, але принципіальне ставлення до нього виявилось з усією очевидністю. Цар і його радники впевнилися, що, вирішивши прийняття у підданство України і, може, викликавши цим війну з Польщею, вони знайдуть підтримку і співчуття серед виборних людей.

І от, коли в 1653 році питання про приєднання досягло найбільшої гостроти, в Москві було визнано за потрібне знову вдатися до консультації з виборними особами. Виборні ці почали радитися 5-го червня.

Треба гадати, що незгод між ними не було, і вже 22 червня Хмельницькому надсилається царська грамота, в якій говориться, що, за одержаними відомостями, гетьман збирається передатися турецькому султанові, коли цар його не прийме в своє підданство. «И мы... — сказано далі в грамоті, —

изволили вас принять под нашу царского величества высокую руку... А ратные наши люди собираются и к ополчению строятца... И прислали б есте к нам... посланцев своих, а мы... пошлем к вам наших... думных людей».

Але, очевидно, складність проблеми вимагала тривалого розгляду її, бо офіційні засідання Собору відбулося лише 1 жовтня (на цей час питання було обговорене, остаточно погоджене і дістало належні формулювання).

Таким чином, коли посольство Яковлева привезло настійні листи Хмельницького до царя і патріарха Никона, тобто в серпні 1653 року, в Москві все вже було, по суті, ясно. І тому цар Олексій Михайлович міг, не чекаючи дальшого «оформлення», сповістити гетьмана про принципіальні рішення.

9 вересня Яковлеву було сказано, що до гетьмана поїдуть стольник Радивон Стрешнев і дяк Бредіхін. А вже 20 вересня згаданим двом особам цар наказав поспішити до Хмельницького.

Але й після того, як Стрешневу було вручене для гетьмана повідомлення про прийняття України в російське підданство, потреба у формальному, урочистому схваленні цього акту не відпала. І на перше жовтня було призначене урочисте засідання Земського Собору.

На цьому Соборі були присутні, крім царя, патріарх Никон і два митрополити. Засідання відбулося в Грановитій палаті Кремля.

Питання, запропоноване Соборові, було поставлене прямо й чітко: чи треба розривати «вечное докончанье» (вічний мир) з Польщею та приймати у підданство козаків?

Бояри ухвалили таке:

Через те, що поляки заподіяли Російській державі багато кривди (всі кривди були в ухвалі перелічені) і не дали ніякого відшкодування, то варто розірвати з ними мир та оголосити їм війну. Щождо українців, то їх належить, заради врятування православної віри, прийняти під опіку «з містами їх і з землями».

До цього служилі люди додали, що раді вмерти за государеву честь і готові битися з польським королем; торговельні люди також приєдналися до них.

Стрешнев і Бредіхін повезли гетьманові багаті подарунки. Але зустріч їх з Богданом відбулася не відразу. Хмельницький у цей час був у поході.

Чергова зрада татар майже звела нанівець перемогу козаків під Жванцем, перетворила її на окремий успіх. Засмучений повернувся гетьман до Чигирини і тут 26 грудня зустрівся з московськими послами.

Він вручив їм листа на ім'я царя з подякою за прийняте рішення.

— Государеву милость, що він вас до себе в підданство приймає, ми тобі переказали, — заявили послы в кінці розмови, — і ту государеву милость, щоб вона усім відома стала, чи не слід нам полковникам та військовим людям оголосити?

На це Богдан відповів послам, що всі після походу розійшлися по домівках і зараз цю новину оголошувати нікому. Але скоро він скличе всіх до Переяслава, приїде туди сам і вже там з усім військом складе урочисту присягу. Гетьман висловився так:

— Там уже з усім військом почнемо государеві хрест цілувати без усяких роздумів.

То були щирі слова.

Україна так ослабла за шість років тяжкої війни й голоду, що при всій слабкості Речі Посполитої не мала вже сил для опору. Допомога Москви надійшла саме вчасно.

12

Офіційне московське посольство, яке везло з собою постанову Земського Собору і мало своїм завданням урочисте приведення до присяги нових підданців московського царя, очолювалося досвідченим дипломатом, боярином Василем Васильовичем Бутурліним.

Посольство прибуло до Переяслава 31 грудня 1653 року.

Вічне підданство країни новому государеві мали «присудити» не тільки гетьман із старшиною, а й увесь народ.

8-го січня 1654 року на майдані, перед будинком гетьмана, зібралася сила-силенна народу. Всі полкові старшини і найзнатніші козаки прибули на заклик Хмельницького до Переяслава. Народ розташувався не тільки на майдані, а й на дахах сусідніх будинків і на деревах.

Об одинадцятій годині на спеціально зробленому помості з'явився гетьман у розкішному убранні, супроводжуваний своїми найближчими соратниками.

На величезному майдані стало зовсім тихо, коли Хмельницький почав свою промову. Закінчив він її такими словами:

— Православний великий государ одного з нами благочестя. Змилювався над шестилітніми нашими благаннями, він прихилив до нас тепер своє царське серце і прислав до нас із своєю милостю великих близьких людей. Полюбимо ж його ревно: ми не знайдемо кращого пристановища, ніж його високі руки. А коли хто з нами не згодний, хай іде тепер, куди хоче, — вільна дорога...

— Хмельницький замовк, і у відповідь йому залунав тисячоголосий крик:

— Волимо під царя православного! Краще нам померти під його міцною рукою в нашій благочестивій вірі, ніж дістатися поганцеві!

Тоді Богдан проголосив.

— Буде воно так! І хай зміцнить нас бог під царською міцною рукою.

Бутурлін передав Хмельницькому цареві подарунки: прапор, булаву, розкішний одяг. Були роздані подарунки й старшині.

Цілий день козаки і переяславські жителі присягали на вірність московському государеві. Ім'я кожного, хто складав присягу, записувалося в спеціальних книгах. Слідом за тим послали відрядили стольників і стряпчих приймати присягу в різних містах України, а самі з цією метою виїхали до трьох великих міст: Києва, Ніжина і Чернігова. Скрізь їх зустрічали з пошаною і охоче складали присягу. Тільки київське духовенство, на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим, під різними приводами ухилилося від присяги. Та ще у вільнолюбній Січі присягу відібрати не вдалося, хоч кошова рада й висловлювалася за приєднання.

В останніх числах січня московське посольство виїхало назад до Москви. Через три тижні туди вирушило й українське посольство, яке везло з собою чолобитну до царя про козацькі потреби. Інакше кажучи, воно мало добитися ратифікації договірних статей про умови приєднання.

При дворі Олексія Михайловича сподівалися, що на чолі такого важливого посольства, яке має обговорити умови об'єднання двох народів, до Москви приїде сам гетьман. Його навіть прямо запрошували приїхати — «побачити царської величності світлі очі». Але Хмельницький все-таки не поїхав. Коли в квітні до Москви виїхав з дорученням Горкуша, йому було наказано: «Коли почнуть говорити: чому

гетьман до государя не їхав? — відповідати: не можна, бо вся Україна ні нащо б звелася».

У Москві, проте, вирішили не загострювати відразу відносин з гетьманом, чия гонориста вдача була всім добре відома. Олексій Михайлович сповістив його: «И нам бы в том на тебя, что ты нашего царского величества очей не видел, нашего государского гневу не положить».

Очоловав делегацію Самійло Богданов (Зарудний). З ним їхали: гетьманів пасерб Кіндрат Якимович, Кирилович, Гапонович, Харитонович, товмач, духовні особи, слуги, охорона і т. д.

Добре зустрінуте в Москві, посольство 13 березня було урочисто прийняте царем. Передавши цареві особистого листа гетьмана та його дарунок — сірого аргамака, послі того ж дня приступили до переговорів. Ведення переговорів цар доручив Бутурліну, князеві Олексі Трубецькому, окольничому Головіну і думному дякові Алмазу Іванову.

Російський уряд відразу задовольнив усі вимоги, точніше — просьби козацької старшини, лише в окремих випадках вносячи незначні зміни.

Приєднання України до Росії було оформлено двома документами: «Жалованной грамотой» і Статтями, постановленими в Москві с посланцями гетьмана Хмельницького».

«Жалованная грамота» датована 27 березня 1654 року. До неї додано «Статьи», в яких конкретизуються умови об'єднання. Зміст «Статей» коротко такий:

1) Козаки підсудні тільки своєму судові: де двоє чоловік козаків, то двоє третього судять.

2) У разі смерті гетьмана козаки самі обирають йому наступника. Новому гетьманові належить особисто приїхати до Москви, де цар дасть йому булаву і грамоту на гетьманство.

3) За козаками та їх удовами закріплюються ті ділянки, якими воїни нині володіють.

4) З податей, що їх збирають на Україні, сплачувати щорічне утримання реєстровим козакам (при 60-тисячному реєстрі): рядовим козакам по 30 злотих, сотникам — по 100, суддям військовим — по 300 і т. д.

5) У духовні права української церкви патріарх втручатися не буде.

6) Гетьман не повинен зноситися з Польщею і Туреччиною. Він може приймати послів інших держав «о добрих делах», сповіщаючи московський уряд про переговори, що відбулися.

7) Збирання податей провадиться українськими виборними людьми; зібрані гроші передаються присланим з Москви приказним, які можуть контролювати правильність дій збирача.

8) За жителями України зберігаються ті права і вільність, що їх вони раніше мали: козак залишається козаком, а селянин-хлібороб буде «должность обыкную» віддавати.

9) На булаву гетьманську дається староство Чигиринське і понад те тисяча золотих червінців.

Такі були в загальних рисах умови, на яких відбулося приєднання України до Росії.

• Оцінюючи ці умови, слід відмітити, що вони були для України значно вигідніші, ніж навіть відомий Зборівський договір, який викликав такі люті нападки збоку польських шляхтичів. Країні забезпечувалися ті права й переваги, які вона завоювала собі після 1648 року: виборність чиновництва у військові та в містах; чисельність реєстру на утриманні в 60 тисяч чоловік; свій суд; право власності на земельні ділянки; право мати зносини з іноземними державами (крім Туреччини і Польщі) тощо. Знищувався релігійний гніт. На кілька десятиліть був знищений і національний гніт, а коли він і відновився, то все-таки був менш жорстоким, ніж за часів польського панування. В значній мірі полегшувалися кріпацькі повинності селян. Істотне значення мало й те, що Україна включалася у централізовану державу.

Звичайно, приєднання до Російської держави не було для України абсолютним благом. Царський уряд, що перетворив Росію на тюрму народів, штучно затримував господарський і культурний розвиток України. До того ж цей уряд і не вмів використати величезні природні і людські ресурси величезної держави.

Але, не будучи благом у прямому розумінні цього слова, приєднання до Москви було для України кращим виходом із становища, в якому вона опинилася. І не дарма саме тоді в ній пишно розцвіла культура й забувало духовне життя: з'явилося багато п'єс, поетичних творів, літописів, народних дум тощо.

Хоч селяни й залишалися в попередній кріпосній залежності — вони мали виконувати повинності на користь українських поміщиків, але приєднання України до Російської дер-

жави мало для них прогресивне значення. Насамперед вони звільнялися від національного гніту (в питаннях релігії, мови, культури), тим самим звільняючись від однієї з найважливіших передумов політичного гніту (щоправда, український народ дуже скоро відчув великодержавний гніт царизму, але цей гніт ніколи не був таким тяжким, як за часів польського володарювання). Щодо соціального гніту, то влада української старшини, особливо спочатку, була значно менш обтяжливою, ніж влада польських панів. Крім того — і це дуже показово для соціально-політичних зрушень в свідомості колишніх «хлопів» — селянство дуже вільно трактувало свої повинності щодо українських поміщиків.

Міщанство теж дістало певні вигоди у зв'язку з приєднанням. Міста дістали самоврядування, були знищені привілеї чужоземних купців, а також створювані колись польською шляхтою перешкоди до розвитку ремесел тощо.

Нарешті, була ще одна обставина, що примушувала широкі народні маси цінити приєднання України до Російської держави: тепер вони вже могли не побоюватися постійних згубних наскоків татар.

Татари були страшні і як вороги, і як союзники. Тепер же відпала потреба підтримувати з ними союз, а їхні наскоки козаки вкупі з московським військом легко могли відбити.

З усіх цих причин широкі маси українського народу позитивно поставилися до приєднання до Москви. В народній творчості залишилося багато пісень, що підтверджують це. Ось одна з них:

Ой служив же я, служив пану католику,
А тепер йому служити не стану до віку.
Ой служив же я, служив пану басурману,
А тепер служити стану восточному царю.
Ходить ляшок по риночку, шабельку виймає,
Козак ляха не боїться — шапки не знімає.
Ой ляшок до канчука, а козак до дрюка.
Отут тобі, вражий сину, з душею розлука.

Інша пісня, коротко, але виразно свідчить про те ж саме:

Та не має лучче, та немає краще як в нас на Вкраїні,
Де немає ляха, та немає пана, не буде зміни.

* * *

Три групи українського населення завжди підтримували об'єднання з Росією.

По-перше, селянство, бо в самодержавній Росії дворянство не відіграло такої великої ролі, як у панській Польщі, і тому, що тут селянство звільнялося від національного гніту і передбачало поліпшення свого економічного становища.

По-друге, городяни, які шукали міцного правопорядку, аби можна було спокійно займатися ремеслами і торгівлею, і які розуміли, що в польському підданстві їм цього ніколи не діждатися.

По-третє, маса козацтва.

Їм протистояли дві групи: вище духовенство і частина козацької верхівки, тобто люди, які прагнули зберегти польсько-шляхетський лад, аби скористатися тими перевагами, що їм він їм давав.

Побоювання втратити з переходом під владу московського патріарха свої привілеї, визначали вперту опозицію вищого українського духовенства Москві.

Не краще, ніж з вищим духовенством, склалися спочатку відносини російського уряду з деякими членами козацької верхівки. Проте в цілому козацька старшина була задоволена об'єднанням з Москвою і прагнула використати це об'єднання для зміцнення свого становища.

Хмельницький, ревно дбаючи про потреби своєї держави, в той же час не забув і про власні інтереси. Не задовольняючись подарованим йому «на гетьманську булаву» Чигиринським староством, він дістав на вічне володіння місто Гадяч, а крім того різні землі поблизу хутора Суботова.

Слідами гетьмана пішов раніше від інших генеральний писар Виговський — найпідступніша людина з наближених гетьмана. Не хотіли відстати від верхівки й інші члени козацької старшини. Посли Хмельницького, що відвозили до Москви договірні статті, випросили собі багаті маєтки — навіть не села, а цілі містечка.

Які ж були наслідки цієї роздачі земель, включаючи навіть цілі міста, в приватне володіння?

Наслідки ці були дуже серйозні: по суті, відбувалося народження нової шляхти.

Козацька верхівка не тільки захоплювала земельні угіддя. Вона ще старалася здобути право на працю жителів, забезпечити собі можливість експлуатувати їх, одне слово, намагалася перейти на становище, більш-менш аналогічне тому, в якому перебувала польська шляхта.

Нові поміщики швидко ввійшли в роль і навчилися грабувати селян. Один з них, наприклад, застосовував такий спосіб: він позичав селянинові невелику суму грошей під його земельну ділянку. Напередодні того дня, коли минав строк сплати, селянина заарештовували на один-два тижні, поміщик подавав до суду його розписку, оформляв своє право на ділянку боржника, а потім випускав нещасного з-під арешту. І той вже ніде не міг знайти управи на свого кривдника.

Але не тільки приватні особи претендували на вбоге майно селянина і на продукти його праці. До цього ж прагнули й монастирі, що здавна володіли на Україні великими маєтками.

Таким чином, в українського селянства було досить приводів для тривожних роздумів. Йдучи під прапори Хмельницького, селянство хотіло знищити владу «ляцьких панів». Після довгих перипетій кривавої боротьби воно добилося свого; перехід під владу Москви виключав можливість відродження колишньої шляхти. Але не зникли шляхетські володіння і залежність від них поміщицьких селян. У маєтках, подарованих козацькій старшині, в монастирських маєтках селяни зазнавали багато такого, що дуже скидалося на колишнє їх закабаління.

У 1648—1650 роках, в перші роки повстання, суперечка між вільним селом і поміщицьким маєтком, здавалося, була розв'язана. Тепер в особі нового стану, який щойно народився, над селянством знову нависла загроза потрапити під необмежену владу поміщиків.

І справді, менш ніж через сто років з цього нового стану вирости нові поміщики, чиї володіння, хоч і не дорівнювали, звичайно, величезним володінням польських магнатів, але все-таки були дуже значні. З відродженням великого землеволодінства відроджувалося й кріпацтво: на початку XVIII століття були відновлені майже всі побори, що їх раніше стягали з селян. Але відродження цієї експлуатації відбулося через досить довгий час. Найближчі ж наслідки приєднання України до Російської держави були благотворні для країни.

Московське військо давало певність у можливості відбити напад зовнішніх ворогів; ніхто не вважав більше український народ за «бидло» і не обмежував його національних і релігійних традицій; економічне і правове становище всіх класів населення значно поліпшилося. І, як результат цього, в країні

відразу завирувало кипуче життя. Величезні творчі сили високообдарованого народу, досі позбавленого можливості спрямувати свою енергію на працю у власних інтересах, проявились тепер у всій повноті.

У Лівобережній Україні, в таких областях, як Київщина, Брацлавщина, чисельність населення, незважаючи на спустошливі війни, значно зросла. Сюди переселялися жителі з спустошених західних окраїн, з Литви, з прикордонних з Польщею районів. Ті, що поверталися з полону, так само йшли сюди, бо не знаходили засобів до існування на своїх рідних землях.

Перепис 1654 року відмічає в Лівобережній Україні досить широкий розвиток ремесел і торгівлі: за часів польського панування люди уникали міщанського звання, бо в такому разі вони потрапляли під важку правицю старост; тепер же цієї причини не існувало.

Хмельницький всіляко заохочував цей процес. Він спеціально клопотався перед Олексієм Михайловичем про підтвердження для міста Києва його прав і привілеїв, наслідком чого був царський указ від 16 липня 1654 року. Цей указ закріплював за Києвом усі колишні привілеї: існування там центральних складів, потрібних при торгівлі з іноземцями, безмитну торгівлю київських купців в українських містах, звільнення київських міщан від військової служби тощо.

Економічний і культурний рівень країни підносився не щодня, а щогодини.

Влітку 1654 року антиохійський патріарх Макарій у супроводі свого сина, архidiaкона Павла Алеппського, їздив по Україні і захоплювався тамешнім квітучим життям. Особливо вразило мандрівників поширення тут письменності.

«По всій землі козаків, — писав Алеппський, — ми помітили чудесну рису, яка викликала наш подив: усі вони, за небагатьма винятками, навіть більшість їхніх жінок та дітей, вміють читати і знають порядок церковної відправи; крім того, священники навчають сиріт і не залишають їх вештатися по вулицях неуками; після визволення люди віддалися з великим запалом навчанню, читанню, церковним співам».

Велике враження справила на Павла Алеппського і друкарня Печерського монастиря в Києві, з якої «виходять усі їх церковні книги прегарним друком різного вигляду й кольору, а також малюнки на великих аркушах, визначні місця країн, ікони святих, учені дослідження тощо».

Це свідчення безстороннього сучасника говорить багато про що.

В роки тяжкої війни культурне життя України, звичайно, дуже занепало. Але, приєднавшись до могутньої Російської держави, український народ почав швидко заліковувати свої рани, і культура його знову піднялася на належну височінь.

13

Як тільки відбулося приєднання, Олексій Михайлович сповістив Польщу про відкриття воєнних дій.

Готування до війни Москва провадила з усією серйозністю. 15 березня цар був присутній на великому військовому параді на Дівочому полі; в середині весни московське військо, чисельністю майже в 100 тисяч чоловік, рушило до польських кордонів.

Україна також виставила свою армію: Іван Золотаренко з 8 тисячами козаків вирушив до Гомеля, Василь Золотаренко з 12 тисячами — під Смоленськ. Сам Хмельницький з головними козацькими силами розташувався (разом із загоном Бутурліна) на польсько-українському кордоні.

Польський уряд збентежився не на жарт. Сенатор Млоцький терміново виїхав до Москви, маючи доручення відвернути або хоча б відстрочити війну, але нічого добитися не зміг. Довелося полякам узятися за зброю.

Набрану армію було поділено на три частини; командування ними було доручено Станіславу Потоцькому*), Ляндскоронському і князеві Радзівілу.

Московські війська перейшли кордон і відразу зайняли Дорогобуж, Мстиславль, Оршу, Шклов і ряд інших міст. Сам цар Олексій Михайлович узяв в облогу Смоленськ.

Князь Радзівілл вирушив на рятування Смоленська, але був розбитий об'єднаними силами князя Олексі Трубецького і Василя Золотаренка.

Після цього успіхи російсько-української армії почали зростати: їй здався Могилів, Полоцьк, Вітебськ; був узятий Гомель і, нарешті, у вересні — Смоленськ. Залишаючи Смоленськ, литовські воеводи складали перед царем свої прапори.

Та незабаром Польщі вдалося укласти союз з Кримом. Розраховуючи на допомогу татар, Потоцький восени двинув сорокатисячну армію на територію України. Авангардом поль-

*) Станіслав Потоцький — брат покійного гетьмана Миколи Потоцького.

ських військ командував Чарнецький; він захопив і зруйнував до останку Морахву, Красне, Кальник, Бушу.

В цьому останньому містечку зібралося близько 16 тисяч чоловік. Вони відбили кілька ворожих штурмів та врешті-решт Буша була захоплена. Чарнецький нікого не випустив з неї — всі були закатовані. Передбачаючи жорстоку розправу, жінки з дітьми кидалися в колодязі. Дружина одного сотника стала на бочку з порохом і з словами: «Не хочу після любого чоловіка діставатися солдатам», піднесла до бочки запалений гніт.

Потоцький сподівався, що варварське знищення Буші настрахає населення. Але й тепер, як і в попередні роки, український народ не дав себе залякати.

«Тверді серця руські не мали до себе ніякої жалості, — з шанобливим здивуванням свідчив польський історик, — всі готувалися піти за прикладом Буші і загинути з честю».

У містечку Демівка повторилася та сама історія: жителі стійко чинили опір і в результаті всі були вбиті поляками. Тут загинуло близько 14 тисяч чоловік...

На початку 1655 року польська армія і татарські полчища, що з'єдналися з нею, підійшли до Умані, де засів Богун. Невичерпна винахідливість Богуна проявилась і тут: він наказав полити вали водою, після чого вони вкрилися кригою і польські солдати, ковзаючись, скочувалися вниз.

Хмельницький і Шереметєв, узявши з собою 25 тисяч чоловік, рушили на допомогу Умані. Проте, чисельна перевага була на боці Потоцького і він завдав їм поразки.

Оточені полчищами татар і жовнірів, козаки почали відступати. І тут знову в усьому блискі розгорнулася їх військова майстерність. Насамперед вони влаштували вал з ворожих трупів та відстрілювалися з-за нього. Потім Хмельницький поставив три ряди саней, з'єднав їх ланцюгами, помістив на них піхоту і артилерію, всередині розташував кінноту і в такому порядку став пробиватися з оточення. Наймана німецька піхота, покладаючись на свої панцери, кинулася на штурм цієї рухомої фортеці, але загинула повністю. Вибившись із сил, ворог припинив переслідування козаків і знову взявся за руйнування українських міст і містечок.

Але тут сталася подія, яка надзвичайно ускладнила становище Польщі та примусила її вивести з України більшу частину свого війська: до числа противників Польщі приєдналася Швеція.

Московське військо тим часом зайняло Ковно і Вільно, а Хмельницький з Бутурліним вступили у Червону Русь і взяли в облогу Львів.

Хмельницький не хотів штурмувати Львів. Він надіслав магістратові кілька листів, нагадуючи про свою поблажливість до цього міста в 1648 році та переконуючи населення здатися.

Львівські делегати — ті самі, що й сім років тому, прийшли до гетьмана.

Врешті-решт Хмельницький припинив облогу міста, обмежившись викупом в 60 тисяч злотих.

З-під Львова Богдан повернувся до Чигирина і з тривогою спостерігав зрідти наступне розгортання подій. У ході воєнних дій стався перелом. Шведи захопили значну територію Польщі. Посилення давнього ворога Російської держави призвело до виступу Росії проти Швеції та до русько-польського зближення. Припинення операцій російськими військами у зв'язку з початком переговорів між царем і Яном-Казимиром розв'язало Польщі руки для боротьби проти шведів. Необачна експедиція шведів до Ченстохова, де зберігалася польська релігійна святиня, сприяла пробудженню серед поляків національного почуття. Чарнецький розбив шведів і взяв в облогу шведський гарнізон у Варшаві.

Цей момент видався польському урядові слушним для активних дипломатичних кроків. Польські послы вирушили до Чигирина і до Москви.

До Богдана прибув польський посол Ляндскоронський з велемовними висловленнями дружби і з проською допомоги полякам вибити з їх землі шведів.

— І тільки це? — саркастично спитав Хмельницький. — Ви просите собі в союзники козаків, яких ще торік грозилися знищити одним ударом, не пропонуєте ніяких інших умов миру, а хочете використати для свого захисту кров руську. Поки в Польщі при владі стоятимуть пани, не бути мирові між нами і поляками.

Ляндскоронський поїхав ні з чим. Зате переговори Польщі з Москвою проходили успішно. У жовтні 1656 року в місті Вільно був підписаний мирний трактат.

Російська дипломатія цим разом прорахувалася. За умовами Віленського трактату польська корона мала перейти до царя. Але поляки застерегли, що ратифікація цього пункту належить сеймові. Тим самим вони звели до нуля значення договору, бо сейм завжди міг відмовитися від ратифікації.

Москва ж узяла на себе зобов'язання негайно подати Польщі військову допомогу проти шведів.

Віленський договір справив на козацтво дуже тяжке враження.

Хмельницький був засмучений тим, що польським панам і цим разом вдалося викрутитися, що їх не добито і що вони, безперечно, скоро знову візьмуться за свої старі підступи.

9 грудня він надіслав цареві великого листа, в якому твердив, що поляки не додержать договору. Але руський уряд не надав цьому листу значення, і тільки далші події показали йому, що рація була на боці Хмельницького.

А втім, гетьман все-таки не залишав надії переконати Російського царя в потребі змінити свою позицію щодо Польщі. Він писав листи до близьких царю людей, намагаючись добитися зміни зовнішньополітичного курсу російського уряду. Але все було марно. До того ж і довір'я до Москви після Віленського трактату в гетьмана похитнулося. Він почав побоюватися, як би руський цар, спокусившись обіцяною йому після смерті Яна-Казимира короною, не пожертвував би Україною.

Звичайно, якби вдалося завдати Польщі вирішального удару, все змінилося б відразу. І ось 7 вересня 1656 року був підписаний договір між Хмельницьким і трансільванським князем Юрієм Ракочі, а в січні 1657 року в місті Шамос-Уйварі був укладений троїстий союз між Швецією, Трансільванією і Україною, що мав на меті поділ Польщі.

Негайно після укладення договору шведський король і князь Ракочі відкрили военні дії проти Польщі. Хмельницький послав на допомогу Ракочі 12 тисяч козаків під командою полковника Ждановича.

Звістка про все це була зустрінута в Москві з великим незадоволенням. Та Богдан сам вважав за потрібне з'ясувати справу.

13 березня 1657 року він написав Олексієві Михайловичу докладного листа. Він змальовував справу так, наче поляки вже довели своє небажання виконати умову про надання цареві польської корони, а тому війна проти них відповідає і інтересам Москви.

Проте, в Москві не задовольнилися листом гетьмана та відрядили до нього для особистих переговорів спеціальне посольство (в складі окольничого Федора Бутурліна і дяка Василя Михайлова).

Посли приїхали до Чигирини в перших числах червня 1657 року і застали гетьмана хворим, у ліжку.

Та розмова все ж відбулася. За наполяганням московських послів Хмельницький надіслав Ждановичу наказ залишити Ракоці.

Того ж червня місяця до Богдана приїхав польський посол, єзуїт Бенійовський. Він заявив гетьманові, що Польща згодна урочисто визнати самостійність України, і привіз проект кордонів нової держави. Разом з тим він зачепив питання про відокремлення України від Москви.

— Що заважає вам скинути з себе московську опіку? — вкражливо сказав Бенійовський. — Об'єднайтеся з нами, старими співвітчизниками, як рівні з рівними, вільні з вільними, і хай буде в нас нерозривний дружній союз.

На це Хмельницький дав свою загальновідому відповідь:

— Я однією ногою стою в могилі і на заході життя не прогнівлю, небо порушенням обітниці цареві московському. Коли запрягався йому на вірність, збережу її до останньої хвилини.

Через те, що в Москві з явною тривогою стежили за перебуванням Бенійовського у гетьмана, Хмельницький надіслав цареві листа з поясненнями: «А что король Казимир присылает к нам изнова Казимера Биневского... тогда, что мы сперва им говорили, то и ныне... скажем».

Це був останній лист Хмельницького до Москви...

Життя його догоряло.

Йому було в той час близько шестидесяти років, але бурхливе життя, походи, поранення зломали його міцний організм. До того ж він дуже тяжко пережив смерть Тимофія, в якому бачив продовжувача своєї справи.

Ще в червні, коли до нього прибули московські послы, гетьман висловився, що його «спіткала хвороба кінцева», і далі говорив, що коли йому ще доведеться вирушати в похід, то він візьме з собою труну, бо жити лишилося йому недовго. Він не помилився.

Цілий липень, незважаючи на смертельну недугу, Хмельницький інтенсивно займався державними справами. Потім сили почали залишати його.

Відчуваючи близькість смерті, гетьман скликав широку раду і голосом, що заглушував у свій час грім самопалів, а тепер ледве чутним, виголосив свою останню промову:

— Десять років я присвячував себе вітчизні, не шкодуючи ні здоров'я, ні життя, але тепер, з волі творця, старість і хвороби здолали мене; знемагає тіло моє, сходжу в могилу, браття, і залишаю вас... Дякую за довір'я до мене, дякую за непохитну вірність та щиру слухняність. Дякую вам за хоробрість, виявлену вами в тридцяти чотирьох боях з поляками, угорцями, волохами і татарами. А найбільше дякую вам за ту згоду та одностайність, з якими ви подвизалися в трудах і терпіли лихо...

Суворі козаки похмуро мовчали, покусуючи із сльозами на очах довгі вуса свої. Дехто, не ховаючись, плакав...

Опівдні гарячого літнього дня, 27 липня 1657 року, чигиринці почули гучний звук гарматного пострілу: Богдан Хмельницький помер.

Значення Богдана Хмельницького в історії СРСР так характеризує «Правда»:

«Найвидатніший політичний діяч свого часу, він дуже добре розумів, що порятунок українського народу можливий на одному лише шляху — в союзі його з братнім російським народом. Розв'язанню двох основних завдань присвятив Богдан Хмельницький своє життя: визволенню України від чужоземного ярма і об'єднанню України з Росією. Досягнення цієї мети він добивався з усією силою своєї могутньої волі, своєї невичерпної енергії. На службу своїй великій ідеї він поставив свій блискучий талант організатора, видатні якості полководця і воєначальника, своє мистецтво видатного дипломата*»).

*) «Правда» від 11 жовтня 1943 р. (передова).

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
В РОКИ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ
(1648—1654 pp.).

Історія визвольної війни 1648—1654 pp. і біографія Богдана Хмельницького нерозривно зв'язані з Західними землями України. До наших днів збереглися тут думи й пісні про народну війну проти шляхетського гніту, про героїв визвольної боротьби.

У середині XVII століття Західноукраїнські землі склалися з трьох воєводств: 1) Руського, до якого входили землі: Львівська, Галицька, Холмська, з центром у Львові, 2) Белзького, з центром у Белзі і 3) Волинського, центром якого був Луцьк.

Два перших воєводства утворювали Галичину, основну частину колишнього Галицько-Волинського князівства, загарбану польськими феодалами в 1387 році. Волинь, що перебувала колись під владою Литви, після Люблінської унії 1569 року так само була загарбана Польщею. Головним містом західноукраїнських земель був великий торговельно-промисловий центр — Львів.

Тут, особливо в Галичині, ще більшою мірою, ніж на Україні Східній, страшним був тягар феодальної експлуатації збоку польських та українських панів. До соціального гноблення приєднувалося ще гноблення національне й релігійне.

Іван Франко у своїй визначній роботі «Хмельниччина» у сучасних віршах» характеризує шляхетську Польщу і становище в ній українського селянства такими словами: «...повна безправність простого люду і необмежена власть над ними панів, повна безсильність короля і державної адмі-

ністрації, релігійна нетолеранція та духова темнота, якої набралася ніби освічена шляхта з єзуїтських шкіл, цілковитий брак дбання про освіту і піднесення нижчих верств, політична корупція і моральне зіпсуття шляхти».

Далі Франко цитує думку сучасника — італійського священика Пачікеллі, який вважав, що «Польща є раєм для шляхти і пеклом для селян*).

В експлуатації «простого люду» брала участь і українська православна шляхта — середня і дрібна (велика шляхта — магнати — майже повністю на цей час спольшилася і скатоличилася**). Звичайно, українська шляхта відчувала певні обмеження, не користувалася всіма правами католицької шляхти, але належала до панівного класу і виступала проти селянства разом з польською шляхтою.

З усією очевидністю це виявилось в роки, що передували визвольній війні, а також під час війни, коли антифеодальний селянський рух охопив усі Західноукраїнські землі і селяни не дуже то придивлялися, чи був той чи інший пан католиком або православним, (так, наприклад, селяни с. Хутково на Покутті розгромили маєток українського шляхтича Леся Голинського в Перерослі).

Якщо ж окремі православні шляхтичі й приєднувалися до селянського руху (це було, звичайно, винятком із загального правила), то вони виходили при цьому із своїх класових позицій, прагнучи використати рух для розширення своїх політичних прав. Тут слід відмітити, що навіть причетна до руху православна шляхта не зазнавала скільки-небудь серйозних репресій, а коли її й судили, то засуджували умовно і залишали в її маєтках.

Бажаючи прихилити православну шляхту на свій бік, польська шляхта йшла назустріч її бажанням.

Так, 25 червня 1648 року сеймик (збори шляхти воєводства, в даному випадку — Руського воєводства) у Судовій Вишні ухвалив таку постанову: «Оскільки пани-брати релігії грецької (тобто православна шляхта — Г. Г.) скаржилися як на минулих сеймиках, так і на нинішньому на великі несправедливості у своїх вільностях та привілеях... доручаємо послам нашим (мова йде про депутатів, обраних на сейм — Г. Г.)

*) Ів. Франко. «Хмельницщина 1648—1649 років у сучасних віршах». ЗТНШ, 1898 р., т. т. XXIII і XXIV, стор. 9.

**) Слід мати на увазі, що в Галичині було чимало православної шляхти, яка лише за назвою була шляхтою, а за соціальним станом наближалася до селян (незакріпачених).

вжити найміцніших заходів, щоб релігія грецька була задоволена»^{*)}).

Не слід думати, що сеймик ухвалив відповідне рішення про зрівняння в правах православних і католиків та вільне відправлення православних обрядів. Наведена вище постанова сеймика свідчить лише про прагнення польської шляхти об'єднатися з українською для боротьби проти селянського повстання.

З українською шляхтою багато в чому зближалася верхівка православного міщанства.

Відомо, що національний і релігійний гніт у містах відчувався не меншою мірою, ніж на селі. Ремісникам-українцям з великими труднощами вдавалося утриматися в цехах, які повністю прибрали до своїх рук католики. Православне населення майже зовсім було позбавлене права брати участь у міському самоврядуванні.

Проте, не треба думати, що православне міщанство було однорідною з класового погляду масою. В ньому була й верхівка, яка керувала в братствах, виступала разом з усім православним міщанством проти національного і релігійного гноблення, але яка разом з тим боролася й проти міських низів — підмайстрів, учнів, проти плебсу.

Історія визвольної війни на Галичині і Волині свідчить про те, що справжніми, до кінця відданими борцями за соціальне, національне та релігійне визволення були на Західній, як і на Східній Україні, тільки селяни й міська біднота. Саме ці категорії населення, здавна зв'язані з українським козацтвом, дали до його лав чимало воїнів, що брали участь у селянсько-козацькому русі 30-их років XVII ст.

Проте, антифеодальний рух українських селян та міської бідноти відбувався не тільки там, де існувало козацтво, де була Запорозька Січ — на Наддніпрянщині. На Галичині, де козаків як стану не було, завдяки згаданим вище умовам, внаслідок ще важчого, ніж на Сході, становища народних мас, боротьба проти панського гніту ніколи не припинялася, то посилюючись, то затихаючи. Навіть у роки так званого «золотого спокою» (назва, яку вигадала польська націоналістична історіографія), в 1639—1647 рр., галицькі селяни вели боротьбу проти своїх гнобителів.

Напередодні 1648 року народ Галичини, як і всієї України, готовий був стати під прапор визвольної війни.

^{*)} «Жерела до історії України-Русі», т. IV, стор. 18—19.

Виступ Хмельницького із Запорозжя, перемоги його в травні 1648 року під Жовтими Водами та Корсунем, приєднання до руху десятків тисяч селян — ці яскраві й знаменні події стали відомі й на Західній Україні. Вже 25 травня 1648 року львівський радца (радник) Кушевич писав із Львова, що «люди грецької віри охоче чекають ворога», тобто армію Хмельницького, а в червні того ж року частішають випадки нападів селян на поміщицькі маєтки.

Шляхетські сеймики з тривогою відмічають посилення селянського руху. Сеймик у Белзі в своєму рішенні від 15 червня відмітив, що «у воеводствах, розташованих у гірській місцевості, перебувають загони свавільних, які... нападають на шляхетські маєтки»^{*)}. Тут мова йде, звичайно, про славних опришків, предків сподвижників Довбуша. Другий сеймик, у Галичі, поставив селянські виступи у зв'язок з рухом на Східній Україні. В постанові цього сеймика говорилося про те, що посланці Хмельницького приходять на Галичину, закликають селян підніматися на боротьбу проти панів.

Цей сеймик мав рацію, бо з інших джерел відомо, що люди Хмельницького, одягнені як кобзарі-мандрівники, відвідували галицькі міста й села, бували у Львові, доходили навіть до Кракова, поширюючи листи-заклики Богдана, готуючи селян та міщан до зустрічі війська Хмельницького.

За час від червня до вересня 1648 року (ще до Пилявецького бою) у Західноукраїнських землях в безпосередньому тилу шляхетської армії, що діяла проти Хмельницького, окремі виступи селян і міщан переростають у масовий рух. Загони повстанців діють у районі Сокаля, в Струмиловій Кам'янці, в околицях Луцька, в Сатанові. У серпні 1648 року західноукраїнські повстанці оволодівають «містами значними» — як називає їх український літопис — Острогом, Луцьком, Володимиром. До рук повсталих переходять Олика, Клевань, Дубно.

Сучасники-поляки вбачали в цих подіях зв'язок з рухом Хмельницького, і в нас немає підстав не вірити їх свідченням.

28 серпня згадуваний уже нами Кушевич писав із Львова: «вже по селах і шляхах дуже небезпечно через бунти по всій Русі, яка охоплена незмірною ненавистю до католиків і поляків, вбиває й калічить тих, що йдуть і їдуть шляхами».

^{*)} «Жерела...», т. IV, стор. 5.

13 вересня армія польських феодалів утретє зазнала рішучої поразки. Це був відомий вже нам Пилявецький розгром.

Пани тікали, мов зайці. Польський письменник Самуїл Твардовський у своїй книжці «Wojna Domowa z kozaki i tataru» сумно запитував як рятуватися панам. «Плавати, ах! не вміємо, не бачили ніколи... Сцілли з Харібдою»). Твардовський справедливо відмітив, що дуже важко було «шляхетно уродженим» втікачам пройти між землею Пилявецького бою та Західноукраїнськими землями і знайти порятунк. Селяни нападали на втікаючих панів, знищували жовнірів шляхетської армії.

Недалеко від Луцька діяв саме з таким завданням об'єднаний селянський загін із сіл Милоство і Плоське під командуванням селянина Койчейнети (інше ім'я його — Качко).

А втім, окремим панам з невеличкими загонами таки пощастило втекти від народного гніву. Допомогли їм у цьому лише прудкі ноги. Угнатися за ними було неможливо, бо 300 кілометрів, що відокремлюють Пиляву від Львова, вони пробігли трохи більш ніж за добу.

Після Пилявецької перемоги та вступу армії Хмельницького на Західноукраїнські землі селянський рух піднімається тут на вищий щабель і охоплює абсолютно всі райони Волинського і Руського воєводств. Не було такого міста чи містечка, за винятком, може, двох чи трьох, де не сталося б повстання і владу б не захопили повстанці.

У Теревовлі повстанці організували загін, на зразок козацьких і загін цей штурмом оволодів теревовльським замком, з'єднався з іншими селянськими загонами та діяв разом з ними проти замків в околицях Теревовлі. За прикладом теревовльських міщан пішли міщани Будзанова, Бучача, Чорткова і багатьох інших міст.

Один із шляхтичів писав у своїй скарзі на княжницьких міщан та селян з Городища, Ляшків, Бараничів, Острога: «...згадані селяни, приваблені прикладом сваволі бунтівників Речі Посполитої — українських козаків, на яких вони покладали надії... почали під час вторгнення цих бунтівників і міжцарів'я, збиратися в грізні банди, допомагати бунтівникам і руйнувати шляхетські садиби»**).

*) Цитую за книгою «Історія України в документах і матеріалах», т. III, стор. 140.

**) «Жерела...», т. IV, стор. 265—268.

Від Бродів до Яворова, від Жовкви до Калуша — скрізь піднімалися селяни й міщани. Вони знищували панську владу, встановлювали своє врядування, зв'язувалися з командуванням армії Хмельницького, діставали від нього дійову допомогу.

Рух охопив тисячі сіл і сотні міст. Самий тільки список їх зайняв би кілька десятків сторінок.

Старшини козацького війська ставали командирами селянських партизанських загонів. На Покутті був організований загін на чолі з представником війська Хмельницького Семеном Височаном; на Калушині діяв такий же загін, що налічував чотири з половиною тисячі чоловік; з волинських повстанців був сформований полк під командою колишнього кушніра, а тепер полковника — Тиші.

Деякі історики називають просування військ Хмельницького на Галичину «збройною демонстрацією», вважаючи, що селянські виступи на Галичині мали місцевий, обмежений характер. Історичні факти спростовують цю думку.

Просування Хмельницького на Львів ніяк не можна назвати демонстрацією, хоч би й збройною. Вступ армії Хмельницького на західноукраїнську землю був продовженням великого походу, що ніс визволення Західноукраїнським землям від соціального, національного та релігійного гноблення.

26 вересня 1648 року, в той самий день, коли козацьке військо підходило до Львова, відбувся виступ православних міщан проти католиків у м. Рогатині. У жовтні повстанці за допомогою козаків Хмельницького захопили Кременець і Обертинський замок. Наприкінці жовтня посилювся селянський рух у районі Галича.

Всюди, куди вступала армія Хмельницького, вона і її вождь зустрічали вдячністю визволеного населення, скрізь знаходив Хмельницький своїх прибічників, готових до боротьби.

Були вони й за мурами Львова, обложеного козацькою армією 26 вересня 1648 року. Шляхта, яка засіла у Львові, писала тоді королевічугу Карлові, просячи в нього допомоги, що «...в самому місті відкривається явна зрада, змови вночі і щодня»*).

*) «Памятники, изданные временною комиссиею для разбора древних актов высочайше учрежденного при Киевском военном, Подольском и Волинском генерал-губернаторе», т. I, від. 3, стор. 270—271.

Українці-львов'яни допомагали Хмельницькому як розвідники (одного з них викрили й убили поляки). Вони показали козакам, де розташований міський водогін та допомогли вивести його з ладу, чим немало сприяли припиненню опору польського гарнізону.

Жителі львівських околиць та селяни з навколишніх сіл билися в загоні славного Максима Кривоноса, разом з ним штурмували й захопили «Високий замок».

«Високий замок» у половині XVII сторіччя був важливим пунктом львівської оборони. З «Високого замку», за висловом літописця, «не тилки людей, але й курий и що колвек там было выбити могли»^{*)}).

Тут вважаємо за потрібне сказати кілька слів про ставлення Богдана Хмельницького до цього старовинного українського міста.

Як відомо, Хмельницький пощадив Львів і обмежився викупом тоді, коли штурм міста був цілком можливий.

Чому ж Богдан Хмельницький не штурмував Львів?

Насамперед тому, що польський комендант фактично склав зброю, і місто віддалося під захист Хмельницького. Як і пізніше, в 1655 році, видатну роль у цьому відіграли депутати-українці, що разом з поляками ходили просити про пощаду.

Хмельницький не штурмував Львів і тому, що не хотів піддавати українське його населення неминучій небезпеці. Це підтверджується хоч би тим, що Хмельницький ще раніше попередив православне населення про потребу сховатися в церквах. В українському літописові так само двічі відмічено, що Хмельницький «до Львова прийшовши не добував его для людей благочестивых»^{**)}.

«Люди благочестивые» — це православне населення Львова, якому Хмельницький не хотів заподіяти шкоди.

Тут слід мати на увазі, що в 1648 році разом з козаками Львів облягали їх тимчасові союзники — татари, зацікавлені тільки в здобичі і здатні на всякі експеси.

Нарешті, найвірнішим свідченням ставлення Богдана Хмельницького до православного населення Галичини є його власні слова, висловлені ним 13 червня 1657 року, за півтора місяці до смерті. На запитання: чому козаки не штур-

^{*)} С. Величко. Летопись. т. IV. Додатки стор. 530.

^{**)} «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси», стор. 265.

мували Львів і Гусятин у 1655 році, Хмельницький відповів: тому, «що там, у тих містах багато православних християн»^{*)}.

Незаперечними є й особисті симпатії Богдана до Львова й цілої Галичини. Пояснюються вони фактами з його біографії.

Де і коли народився Богдан Хмельницький, точно сказати неможливо. Відомо тільки, що батько Богдана — Михайло Хмельницький, у 90-их роках XVI століття служив у Жовківському замкові. Можливо, що в Жовкві й народився в середині 90-их років Богдан. Дуже ймовірно, що в Жовкві пройшли його дитячі роки, і цілком точно встановлено, що вчився він в одній з львівських шкіл, а значить і жив у Львові принаймні 4—5 років. Є також відомості, що молодий Богдан брав участь в обороні Жовкви від татар. Отже, зв'язки Богдана Хмельницького з Галичиною на час визвольної війни налічували кілька десятків років, мали свою історію.

Богдан Хмельницький добре знав становище населення Західноукраїнських земель й боровся за його визволення.

Восени 1648 року головні сили козацької армії залишили Західноукраїнські землі. Не розглядаючи зараз питання про причини цього відходу, відмітимо, що Хмельницький зовсім не відмовлявся від Галичини і Волині, не залишав думки про визволення всієї України.

Відхід козацької армії звичайно вплинув на хід і результати партизанської війни в Західноукраїнських землях. У багатьох місцях пани, супроводжувані каральними загонами, поверталися в свої маєтки. Починалася кривава розправа над повстанцями.

Чи знав про це Хмельницький? Знав і вживав своїх заходів.

Другого грудня 1648 року на марші від Замостя до Києва, перебуваючи в західноукраїнському місті Острозі, Богдан Хмельницький видав універсал, звернутий до польської шляхти. Хмельницький вимагав, аби шляхтичі «ніякої злоби не мали, як проти своїх підданих, так і проти руської релігії». «Боронь боже — говорилося даліше в універсалі — щоб ще крім того хтось упертий і злобний кинувся на пролиття крові нашої християнської або вбивство бідних людей. Якби до нас дійшла звістка про саме таке порушення миру

^{*)}. «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», т. III, стор. 577.

і спокою... то це напевно призвело б до великої шкоди Речі Посполитій... Після того, як універсал буде прочитано у Львові, просимо прислати його в Кам'янець-Подільський, де, як ми чули, зібралось чимало шляхти»^{*)}.

Перший висновок, який можна зробити з цього визначного документа, — це те, що Хмельницький бере під свій захист галицьких і волинських селян. Другий — те, що боротьбу не закінчено. Пани, які застосовують репресії проти колишніх своїх «підданих», скоро пізнають караючу руку народу.

Так воно й було.

В грудні, саме в тому місяці, коли був виданий універсал, до свого маєтку Бориничі повернувся пан Адам Ржепицький. Це був, як треба гадати, один з тих «упертих і зловних» шляхтичів, що про них говорилося в універсалі.

Селяни цього пана, які пізнали вже, що таке воля, зовсім не мали бажання знову надівати на себе ярмо. І першої-таки ночі після повернення пана вони, змовившись між собою та запросивши собі на допомогу селян із сусідніх сіл, які за свідченням документа, «зібралися так охоче, наче справа йшла про полювання», — напали на пана. Після короткої, але запеклої сутички, пан був убитий, а маєток його знову перейшов до рук селян.

У січні-березні 1649 року селянський рух у Галичині та Волині, за свідченням польських джерел, не виявляв тенденції до згасання. Репресії тільки посилювали його, і, за найскромнішими підрахунками, повстанців налічувалося не менш як 16 тисяч. В Острозі та Язлівці у відповідь на репресії шляхти міщани запросили собі на допомогу козаків і розгромили місцеву шляхту.

Цей і багато інших фактів незаперечно доводять, що антифеодальний рух у Галичині не припинився з відходом головних сил Хмельницького. Без допомоги козацького війська він не міг розраховувати на успіх, але завжди нагадував про минулі бої і кликав до майбутніх.

Богдан Хмельницький, великий державний діяч і полководець, відчував прагнення народу боротися до кінця за своє визволення. Хмельницький ніколи не залишав думки про визволення всієї України і заявляв про це привселюдно.

Польський уряд не раз намагався почати переговори з Хмельницьким. У лютому 1649 року до Хмельницького в

^{*)} «Історія України в документах і матеріалах», т. III, стор. 145—146.

Переяслав приїхали представники польських феодалів. Пани прагнули розколоти рух, відірвати козаків від селян, загасити полум'я народної війни. Їх пропозиції зводилися до того, «щоб хлопи орали, а козаки воювали», причому кількість козаків не повинна була перевищувати 15 тисяч. Все це означало, що маса селян і, насамперед, селяни Галичини, де козаків не було, мали лишитися під владою польських панів.

Хмельницький гостро виступив проти панських домагань. Він відповів польським панам, що бачить своє завдання у визволенні всього руського, тобто українського народу.

«Допоможе мені в тому, — сказав Хмельницький, — вся чернь по Люблін, по Краків; вона мене не відступить, і я її не відступлю, бо то права рука наша...»*).

«Вся чернь по Люблін, Краків» — це селяни й міщани Волині та Галичини, вірні соратники Хмельницького, учасники 1648 року».

Перелічуючи далі в своїй промові українські міста, що перебували, за висловом гетьмана, «в князівстві моему», Хмельницький називає старовинні руські міста Львів і Галич.

Угоди з польськими феодалами досягнуто не було. Боротьба проти них не припинилася, а ще далі розгорілася.

У 1649 році військові дії знову розгортаються на території Галичини. Армія Хмельницького виступає на Збараж і бере його в облогу. Селянський рух у Галичині посилюється, охоплюючи й Карпати. Український літопис свідчить, що багато селян на Україні в 1649 році «показачилося» і що повстанці-селяни називали себе козаками «аж и по за Днестром коло Галича и замков доставали»**).

Ще в квітні 1649 року, біля Черемоша селяни напали на будинок фактора у Кутах, а в селі Юнашкове — на маєток пана Скопівського. 22 червня, за тиждень до початку облоги Збаража, селянський партизанський загін розгромив військову частину шляхтичів біля села Моцошина, в районі Жовкви.

5—6 серпня 1649 року військо Хмельницького у бою під галицьким містом Зборовом ще раз перемогло шляхетську армію, якою командував сам король Ян-Казімір. Після цього бою був укладений відомий Зборівський мир, що був результатом перемоги, але не розв'язав головного завдання

*) «Памятники...», т. I, від. III, стор. 329.

**) «Летопись Самовидца», стор. 19.

визвольної війни — значна частина України, в тому числі Західна, залишалася під ярмом польських панів.

А втім, Зборівський договір трохи поліпшив становище українського населення. Так, наприклад, непрямим результатом його була видача 12 лютого 1650 року Львівському братству диплома про вільне друкування книжок та вільне відправління православного культу.

Але після поразки козаків під Берестечком ці невеличкі поступки було ліквідовано. Польські пани прагнули повністю відновити свою владу.

Народ не визнавав умов Зборівського договору. Богдан Хмельницький, виразник сподівань народу, чудово розумів тимчасовий характер цього договору. Боротьба тривала.

Через два роки, в 1651 році, армія Хмельницького втретє прийшла на Західну Україну. Шлях її лежав на Берестечко.

Селяни знову по-своєму відповідають на відновлення воєнних дій. 13 травня міщани й селяни містечка Колкове на Волині напали на загін «посполитого рушення», що йшов до Берестечка. 12 червня селяни сіл Великого і Малого Студня (район Луцька) розгромили маєток пана Лещинського в селі Заріччя.

5 червня теребовельська шляхта ухвалила спеціальне рішення, в якому визнавала, що не може приєднатися до польської армії через те, що шляхи перерізано. Не підлягає сумніву, що мова тут йшла не тільки про захоплення комунікацій головними силами козацького війська, а й про операції партизанів.

У цей час на західному прикордонні Галичини, в Краківському воеводстві, спалахнуло повстання польських селян, ватажком якого був Костка-Наперський. Повстанці прагнули з'єднатися з Хмельницьким.

«І нагадайте, — писав Костка своїм однодумцям, — щоб усі взяли з собою сокири й заступи. Всі підемо під Краків і далі... через усю Польщу. У нас тверда умова з Хмельницьким*»).

Слід гадати, що в Костки-Наперського був зв'язок з Богданом Хмельницьким і зв'язок цей йшов через Галичину.

1651 рік — рік невдач на фронтах визвольної війни.

Виступ польських селян був придушений у самому своєму зародкові, а 22 червня 1651 року, внаслідок зради татар, козацька армія зазнала поразки під Берестечком. Це призведе-

*) «Історія України в документах і матеріалах», т. III, стор. 212.

до укладення Білоцерківського договору, який значно погіршив умови Зборівського.

Проте, як і раніше, народ відповів на наступ шляхти (за Білоцерківським договором, шляхта поверталася у свої маєтки) контрнаступом. Пани зустрічали в своїх маєтках не колишніх «підданих», а готових до виступу борців.

За свідченням шляхетського мемуариста, в серпні 1651 року «гультяйство й опришки з Наддністров'я не давали нікому з наших (тобто шляхтичів — Г. Г.) можливості утриматися на місцях»*).

2 квітня 1652 року селяни с. с. Кам'янки і Малої Деражні розгромили маєток пана Мельківського в селі Токареві (на Волині, поблизу Луцька). Таким чином, військові дії і на Волині і в Галичині та виступи селян, що супроводили їх, відбувалися майже безперервно в 1648—1652 роках.

Число прикладів можна було б значно збільшити, але вважаємо, що й наведених цілком досить для встановлення наявності найтіснішого зв'язку між усіма частинами України в роки визвольної війни.

Саме в цей час відбувається посилення зносин України з Російською державою. Російський народ, єдиновірний і єдинокровний, приходить на допомогу своїм українським братам. Виряджаючи незабаром після бою під Корсунем посольство до Москви з проханням про допомогу, Богдан Хмельницький виявив глибоке розуміння інтересів свого народу, визволення якого могло бути здійсненим лише в союзі з російським народом.

З давніх-давен Російська держава вважала себе покровителем і захисником тих руських земель, які були загарбані Польщею та Литвою і ввійшли до складу Речі Посполитої. Українське і білоруське населення з надією на визволення дивилося на Москву.

На сторінках нарисів К. Осипова наведено чимало фактів російсько-українських зв'язків у XVI—XVII ст. Відмітимо тільки, що й на Західноукраїнських землях, особливо у Львові, знали й любили Москву, чекали від неї допомоги. У 1592 році Львівське братство послало в Москву до царя Федора Івановича своїх послів, що мали просити допомоги у відбудові Успенської церкви, яка існує й донині. У своєму листі братчики писали, що тільки Москва є захисником і надією

*) «Історія України в документах і матеріалах» т. III, стор. 263.

«многоплеменитого рода російського», до якого належать і «обретаєми во граде Львове» автори листа. Послів братства зустріли в Москві дуже привітно. Цар Федор Іванович подарував львов'янам п'ять сороків соболів і п'ять сороків куниць на будівництво храму, 50 золотих для золотіння царських врат, 25 карбованців «на причет церковний» і 10 карбованців на госпіталь, тобто подав їм дуже значну допомогу. На відзначення цієї події на куполі відбудованої Успенської церкви був зображений герб російської держави та зроблено такий напис: «Пресветлый цар и великий князь Моск—России Феодор Иванович был благодатель церкви»^{*)}.

У XVII ст., в роки визвольної війни, зв'язки Західноукраїнських земель з Москвою посилюються. Російський уряд уживає заходів дипломатичного характеру, щоб довести всьому світові агресивність польської шляхти і справедливість визвольної війни українського народу.

Львів стає ареною дипломатичної боротьби. У 1653 році до Львова, де перебував тоді польський король, приїхали російські послы. Тут, у старовинному українському місті, відомому своїми зв'язками з Москвою та Києвом, російський посол князь Борис Репнін-Оболенський зажадав, щоб «король и паны-рада... православную христианскую веру греческого закона не гонили и церковей божиих не отнимали и не воли ни в чем не чинили»^{**)}.

Вимога Репніна була останнім кроком дипломатичного порядку. Негативна відповідь означала початок війни Росії проти Польщі. А втім, московські дипломати мабуть були певні в негативній відповіді і цю певність могли вони почерпнути з інформації львівських братчиків. Наше припущення ґрунтується на відомих фактах допомоги, яку пізніше, в 1686 році, подавали члени братства російським послам у тому ж Львові. В усякому разі, ще під час переговорів у Львові цар Олексій Михайлович повідомив Богдана Хмельницького про свою згоду задовольнити неодноразово висловлену просьбу українського народу та приєднати Україну до Росії.

Після досить тривалих переговорів російські послы дістали, нарешті, відповідь польського уряду. Польські пани вимагали — не більш, не менш — аби «Хмельницький гетманом не

^{*)} «Юбилейное издание в память 300-летия основания Львовского Ставропигийского братства», Львів, 1886, т. I, табл. VII.

^{**)} «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной Руси», т. X, стор. 217.

был. Так же бы и казаки... оружие свое все положили и были бы попржнему в хлопах у панов своих и пашню пахали; а лестровых казаков учинить против прежнего шесть тысяч и жить бы им в Запорожье и где наперед сего живали; а в Киеве и в иных городах по обе стороны Днепра войску корунному и литовскому стоять бы было вольно»*)).

Як бачимо, польські феодали нічого не забули і нічого не навчилися.

Російське посольство виїхало зі Львова. Починалася підготовка до війни за Україну, за Галичину, за Львів.

1 жовтня 1653 року земський собор у Москві ухвалив, вірніше оформив, історичне рішення: «гетмана Богдана Хмельницького и все войско Запорожское с городами их и с землями принять под... государскую высокую руку...»**).

А 8 січня 1654 року відбулася Переяславська рада. Україна приєдналася до Росії.

Через два роки після відвідання Львова російськими послами, в 1655 році, місто знову побачило росіян, тепер уже не дипломатів, а воїнів.

Об'єднана російсько-українська армія під командуванням Богдана Хмельницького та воеводи Василя Бутурліна вступила на західноукраїнську землю. Знову піднялося на боротьбу селянство. За свідченням польських джерел, жителі Карпат — гуцули виходили на рівнину, об'єднувалися з місцевим населенням і разом з ним нападали на польських панів.

Командувач шляхетської армії в Галичині вислав проти російсько-української армії загін у складі 30 корогов. Під Бучачем загін цей був атакований російським авангардом і зазнав цілковитої поразки. Багато жовнірів потонуло в річці Серет. Повторилося в меншій, може, мірі те, що було в 1648 році. Міщани й селяни допомагали своїм визволителям. У Чортківському замку повстанці захопили замок разом з власником його Павлом Потоцьким, якого видали російському командуванню. В Ягольницях гарнізон склав зброю і приєднався до козаків.

Нарешті, наприкінці вересня 1655 року російсько-українська армія підійшла до Львова і взяла його в облогу. В той же час Хмельницький і Бутурлін направили значні сили про-

*) «Історія України в документах і матеріалах», т. III, стор. 245.

**) «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России», т. X, стор. 16.

ти шляхетської армії, яка зайняла вирішальні позиції коло містечка Городок, недалеко від Львова.

Бій тривав три години. Російські рейтари та стрільці билися пліч-о-пліч з українськими козаками. Шляхетське військо не витримало удару і безладно відступило до містечка Брухналь. Тут шляхтичі спробували оборонятися, але змушені були відступити далі, до Яворова. Багато шляхтичів потрапило в полон. Польський табір з артилерією та боеприпасами дістався переможцям.

Перемога під Городком визволяла Галичину від поляків та вирішувала долю оточеного з усіх боків Львова.

Комендантом міста був Гродзицький, який раніше, в 1648 році, перебував на такій же посаді в Кодацькій фортеці і добре знав силу козацької зброї (тоді він змушений був капітулювати перед козаками, що взяли в облогу Кодак).

Як і в 1648 році, вірний своєму ставленню до Львова, Хмельницький не хотів штурмувати місто. Почалися переговори з магістратом.

Збереглося дуже цікаве листування Богдана Хмельницького з Львівським магістратом у 1655 році. В першому своєму посланні Хмельницький повідомляв про цілковитий розгром шляхетської армії під Городком, про своє бажання не проливати християнську кров і вимагав цілковитої покори. Особливо цікавий лист гетьмана від 19 жовтня 1655 року, в якому він оголошує, що «господь бог допоміг нам нашу руську Україну визволити і на цьому ми будемо стояти»^{*)}). В цьому ж листі Хмельницький каже про свій союз з царем Московським і про виступ Швеції проти Польщі.

Деякі члени магістрату, як видно з дальшого листування, намагалися зірвати переговори, що вже почалися. Проте, в 20-х числах жовтня вдалося досягти угоди. Місто визнало владу гетьмана. Хмельницький оголосив, що Львів перебуває під його захистом.

Сучасники залишили нам досить докладні записи про облогу Львова та переговори 1655 року.

За часів Хмельницького Львів поділявся на середмістя, оточене фортечним муром, та передмістя, яких було два: Галицьке і Краківське. Передмістя ніяких укріплень не мали.

Середмістя складалося з Ринку і небагатьох вулиць, зв'язаних з ним. Фортечний мур з баштами й бастіонами прохо-

^{*)} «Сборник летописей...», стор. 263. Лист зберігається у Львівському філіалі Центр. Істор. Архіву УРСР.

див нинішньою вулицею 1 травня. Тут під укріпленнями текла річка Полтва, тепер схована під землею. Далі фортечний мур ішов по площі Галицькій, причому Бернардинський монастир був окремим bastіоном, по Валовій вулиці (що справді була розташована на колишньому валу), далі по вулиці Радянській і Лесі Українки до вулиці 1 травня, замикаючи таким чином фортечний пояс навколо середмістя. До міста вели дві брами з баштами: північна — Краківська і південна — Галицька та двоє невеличких воріт — «хвіртки» для пішоходів: Єзуїтська — коло монастиря єзуїтів і Босацька, трохи нижче монастиря Босих Кармелітів.

З башт стародавнього Львова збереглася до наших днів лише одна — Порохова, на Радянській вулиці.

Ставка Хмельницького була тоді на горі Юра, де зараз розташований собор св. Юра. Тут Хмельницький і Бутурлін приймали делегації Львівського магістрату, у складі якої був представник Львівського братства Павло Лаврисевич, що брав участь і в переговорах 1648 року.

Із Львова, ще під час облоги міста, Хмельницький і Бутурлін направили до Любліна великий загін, в результаті чого Люблін був захоплений об'єднаними російсько-українськими силами і визнав над собою владу російського царя.

Шлях цього загону лежав через район Крехова і Жовкви, міст, зв'язаних з визвольним рухом ще з 1648 року, коли представники жовківців та крехівців прийшли до гетьмана з проською про захист. Син Богдана, Тимофій, зупинявся у Жовкві восени 1648 року. Сам Богдан у 1648 році деякий час жив у Крехові, запрошений туди спеціальною делегацією.

У 1655 році Жовква приймала в себе Богдана Хмельницького. Жовківці дуже тепло зустріли гетьмана та його козаків. Історик Жовкви відмічає, що «особливо відзначився в ревності своїй для добра козаків громадянин Жовкви Симеон Кишак». Цілком можливо, що й у Крехові квартирували в 1655 році російські і українські частини. Нижче ми ознайомимося з аргументами на користь такого припущення.

Наприкінці жовтня до Хмельницького, що перебував під Львовом, прибув новий посол від польського короля Яна-Казимира. Це була ще одна спроба за допомогою обіцянок примусити гетьмана припинити військові дії проти шляхетської Польщі. Ян-Казимир звертався до почуттів Хмельницького, а сам у той же час вів з кримським ханом переговори

про спільні дії проти гетьмана — здійснював свою звичайну езуїтську політику.

Хмельницький ще раз відповів королю через посла, що мир може бути укладений лише в тому разі, коли кордон України буде встановлений в районах Перемишля, Ярослава, Володимира. Ця думка Хмельницького цілком збігалася з думкою російського уряду. Похід об'єднаних сил ставив перед собою одну мету — визволення всіх українських земель з-під польського ярма.

Після повернення до Чигирина Хмельницький відправив до Москви послів з подякою за допомогу у визволенні Галичини — стародавньої Червоної Русі та Волині. Гетьман просив, щоб землі ці ввійшли до складу України.

У тому ж 1655 році російсько-українські війська залишили Галичину. Причини цього відходу досить вивчені й висвітлені в історичній літературі. Деякі дослідники вважають, що відступ був зв'язаний з потребою оборони України від нападу татар.

Тут насамперед треба врахувати міжнародну обстановку половини 50-их років XVII століття, яка не давала змоги російському уряду продовжувати активні військові дії проти Польщі.

Вторгнення Швеції у Польщу і загарбання Швецією значної польської території відіграло скорше негативну, ніж позитивну роль у справі визволення всієї України. Надмірне посилення давнього ворога Росії — Швеції, небезпека шведського нападу викликали відповідні військові заходи з боку Москви. Росія була змушена виступити проти Швеції та вести з нею важку війну, в той час, коли російсько-польська війна за Україну ще не була закінчена.

У зв'язку з цим російсько-українські війська й залишили Галичину. Проте, це аж ніяк не означало, що Хмельницький і російський уряд відмовлялися від боротьби за Галичину і Волинь та визнавали які-небудь права Речі Посполитої на цю територію.

Про те, як розвивалися події в 1655—1657 роках, тобто до смерті Хмельницького, читач довідається з одного із розділів нарису К. Осипова. Думки про долю рідної його серцю Галичини не залишали Богдана Хмельницького до кінця його днів, і в березні 1657 року, незадовго до своєї смерті, Хмельницький підписав два визначні документи.

Перший з них — наказ полковникам, що вирушили в новий похід на Галичину, Хмельницький суворо наказував не зав-

давати ні найменшої шкоди місту Львову, яке двічі визнало владу гетьмана.

«Аж якосьмы, — говоритьсь в цьому універсалі-наказі, — через першое постановление року прошлого (мова йде, очевидно, про угоди 1648 і 1655 рр. — Г. Г.) мисто Львов зо всеми обывателями взяли в свою оборону, обещаючи их поки бы верне ся и водлуг слова ку нам приреченого заховывали, од всяких як своего, так и чужого войска наездов заступати; так и тепер сурово приказуем, абы ся жаден так з пеших, яко и комонных не важил ся набегати, або произдом яким колвек способом ани в домах шарпати, але овшем абы ся з людьми миста Львова, як з власными нашими обходили, до всякого гандля и купецтва не чинили перешкоды...*)».

Ми навели майже повністю цей універсал тому, що він до певної міри є заповітом гетьмана, закликом до потомків — ставитися до Львова, як до близького, свого міста, поводитися з жителями Львова, «як з власними нашими».

Другий, підписаний Хмельницьким у березні 1657 року документ — це чолобитна гетьмана цареві Олексію Михайловичу, просьба про допомогу дуже шанованому на Західноукраїнських землях Крехівському монастирю.

«...Пожалуй меня... с Войском Запорожским, — писав Хмельницький, — вели государь тем богомольцом своим бедным и разоренным... дасть свою государеву милостину... да прославится твоего царского величества благоутробие во всех концах земли... и я... со всем войском Запорожским за тебя праведного государя будем головы складывать свои»**).

Цю чолобитну передали цареві представники Крехівського монастиря монах Вассіян «з братією». Їх появу в Москві з грамотою гетьмана не можна не зв'язати з походом української армії в 1655 році. Мабуть тоді жителі Крехова встановили зв'язок не тільки з Богданом Хмельницьким, а й з боярами, що командували російською армією.

Олексій Михайлович добре прийняв представників «Львовского повету, монастыря Креховского». Посланці Крехова в Москві були посланцями України. Цар дав їм особисту аудієнцію — «пожаловал... свое лицо видеть» і подарував «собольми на пятьдесят рублей»***).

Але річ, звичайно, була не тільки в матеріальній підтримці. Чолобитна Богдана Хмельницького і відповідь на неї росій-

*) «Сборник летописей...», стор. 265.

**) «Акты...», т. III, стор. 602.

***) Там же.

ського уряду означали просьбу гетьмана і згоду царя взяти під свій захист православне населення Галичини. Саме так оцінювали люди з Крехова результат своєї поїздки, коли писали в своїй, поданій перед від'їздом, подячній чолобитній: «и ныне мы... не имеем кроме тебя православного государя по бозе защитника»^{*)}).

Так незадовго до своєї смерті зв'язував Хмельницький визволення близької його серцю Галичини з допомогою єдиновірного й єдинокровного російського народу.

Заповіти великого гетьмана не вмерли з його смертю.

Протягом століть боровся російський народ за визволення українських братів. У 1667 році за Андрусовським договором Лівобережна Україна і Київ (останній на два роки) були приєднані до Росії. У 1686 році тимчасовий Андрусовський договір був замінений договором «Вічного миру», укладеним у Львові. Тепер уже Лівобережна Україна і Київ «навічно» об'єднувалися з Росією, Правобережна ж Україна і Західно-українські землі лишалися під владою Польщі.

Але налагоджені під час визвольної війни зв'язки не були втрачені. В 1675 році, незважаючи на заборону польського уряду, до Москви приїхали члени Львівського Івано-Богословського братства, що просили допомоги і негайно її дістали: 40 куніць, 57 карбованців грішми. За старовинною традицією, прибув до Москви 22 січня 1700 року і «Львовского уезда, Креховские пустыни наместник Иосиф».

Російський уряд, як і раніше, не обмежується лише матеріальною допомогою, але, знаючи прагнення західноукраїнського населення, подає йому також і політичну підтримку.

Так, у згаданому вище договорі «Вічного миру», під тиском російських дипломатів, польський король змушений був визнати право населення Луцької, Галицької, Перемиської, Львівської єпископій на вільне сповідання православної віри. Стаття 9 договору зобов'язувала короля «не творить... всем таможивущим людем... никакова утеснения и к вере римской и к унее принуждения».

Тут цікаво відмітити, що Львівське братство допомагало московським дипломатам під час переговорів с польським урядом.

Незаперечним є також, що релігійною оболонкою прикривалася боротьба за політичні права українського населення.

^{*)} Там же.

Протягом XVIII століття, особливо під час царювання Петра I, який довгий час жив у Жовкві, російський уряд робить неодноразові подання польському урядові про виконання 9-ої статті договору «Вічного миру» і взагалі виступає на захист західноукраїнського населення.

Проте, царська Росія неспроможна була розв'язати завдання визволення Західноукраїнських земель, возз'єднання всіх українських земель.

Це відбулося тільки в нашу героїчну епоху, коли російський і український народи, визволені Великою Жовтневою соціалістичною революцією від гніту поміщиків та капіталістів, разом з іншими визволеними народами колишньої царської Росії побудували під керівництвом партії більшовиків свою соціалістичну державу, братній союз рівноправних радянських народів — СРСР.

Західноукраїнські землі, майже цілком загарбані Австрією в 1772 році, в 1918 році знову опинилися під владою польських панів, ставленників Антанти, найлютіших ворогів робітників і селян радянської країни. Але незважаючи на тяжке гноблення та жорстоку експлуатацію з боку польських поміщиків та капіталістів, робітники і селяни Західної України не опустили рук, не припинили боротьби за своє соціальне і національне визволення. Маяком, що яскраво освітлював їм шлях до визволення була радянська країна, столиця її — Москва.

Це вони, трудящі Західної України, йшли в 1920 році назустріч кінноті Будьонного. Не раз протягом більш як двадцяти років — з 1918 до 1939 року робітники Львова й Дрогобича страйкували й виходили на вулицю демонструвати свою готовість до боротьби, не раз вони із зброєю в руках відбивали напади поліції та жовнірів. Сотні тисяч селян брали участь у десятках тисяч виступів проти давніх своїх ворогів — польських панів.

Трудящі Радянської України, вся радянська країна уважно стежили за боротьбою своїх братів на Західній Україні, палко співчували їм, готові були прийти їм на допомогу.

У 1939 році, коли внаслідок своєї внутрішньої гнилої розпалася польська держава, і Західна Україна опинилася під загрозою бути загарбаною німецькими фашистами, Радянський Союз прийшов на допомогу трудящим Західної України.

Повалилися прикордонні стовпи. Збулося те, про що мріяв Хмельницький, за що століттями боролися козаки, селяни, ро-

бітники, весь український народ, — західноукраїнські землі були возз'єднані з Великою Україною в єдиній українській державі.

22 червня 1941 року німецько-фашистські загарбники по-бандитському, з-за рогу напали на радянську країну. Вони хотіли відірвати Україну від Росії, зробити російський і український народ своїми рабами.

Загарбники прорахувалися. Як і завжди, весь наш народ став на захист своєї Батьківщини, але сили його подесятерилися, бо тепер це була Велика Соціалістична Батьківщина, єдина в світі країна, де немає соціального і національного гноблення.

У боях Великої Вітчизняної війни, в горнилі тяжких випробувань гартувалося братерство народів Радянського Союзу. Почесне місце в цьому славному братстві по праву займає возз'єднана в усіх своїх землях Українська Радянська Соціалістична Республіка.

Г. Гербільський.

ІНТРА
ІБЛЮ
333960

